

I. Kerkvisitatie

Uit de reformatорische beweging is het geschrift *Unterricht der Visitatoren an die Pfarrherrn im Kurfürstentum Sachsen* (1528) het oudste document over kerkvisitatie. Het wordt door W.J. Kooiman ‘de oudste protestantse kerkorde’ genoemd.¹

Wat was voor Melanchthon de aanleiding om dit document zo te schrijven? Om hierop een antwoord te vinden, is het eerst nodig te weten wat kerkvisitatie inhoudt, waarom deze plaatsvindt en waar de wortels ervan liggen.

I.1 Bijbelse en kerkhistorische gegevens²

Zowel in de Bijbelse tijd als in de eeuwen daarna komt het verschijnsel kerkvisitatie voor. Kerkvisitatie is het instellen van een onderzoek naar de kerk, naar haar toestand en naar haar leden.³

In de tijd van het Oude Testament was er opzicht over het maatschappelijk-geestelijk reilen en zeilen van het verbondsvolk Israël. We lezen in 1 Samuël 7 dat de politiek-geestelijke leidsman Samuël jaarlijks naar Bethel, Gilgal, Mizpa en Rama ging. Dat was niet om vakantie te houden, zoals Luther opmerkt, maar om het volk te visiteren, opzicht uit te oefenen.⁴

In de intertestamentaire tijd was de opziener een man met koninklijke en herderlijke taken: hij kon straffen, maar aan de andere kant werd ook van hem verwacht dat hij zijn volk zou liefhebben als zijn kinderen en ze in hun ellende zou dragen zoals een herder zijn schapen.⁵

In Hebreëën 12:15 spoort Paulus zijn lezers aan toe te zien (*episkopountes*) dat niet iemand verachttert van de genade van God. Opzicht blijkt een taak van de gemeenschap te zijn en niet alleen

1. Kooiman, *Philipps Melanchthon*, 103. Zie ook Wassenaar, *Om te zien*, 31.

2. Cf. Wassenaar, *Om te zien*, 9-15: ‘Het Nieuwe Testament en de Apostolische Vaders’; en 16-27: ‘De Vroege Kerk en de Middeleeuwen’.

3. Bouwman, *Kerkrecht*, 157.

4. In de *Vorrhede* op de *Unterricht*, in een poging het visitatiwerk Bijbels te gronden, schrijft hij (WA 26, 195, 13-16): ‘Und um alten testament lesen wir auch, wie Samuel itzt zu Rama, itzt zu Nobe, itzt zu Galgal und so fort an, nicht aus lust zu spacirn, sondern aus liebe und pflicht seines ampts, dazu aus not und durfft des volcks umbherzoch.’

5. Coenen, ‘Bishop’, 190. Ook de volgende gegevens zijn hieraan ontleend.

van ambtsdragers. Dit opzicht is niet een van plaats tot plaats gaan, zoals later onder visitatie zal worden verstaan, maar lijkt lokaal te worden ingevuld.

Volgens Handelingen 15:36, door J.A. Bengel ‘de zenuw van de kerkvisitatie’⁶ genoemd, zegt Paulus tegen Barnabas: ‘Laten wij nu wederkeren en onze broeders bezoeken in elke stad waarin wij het Woord des Heeren verkondigd hebben, hoe zij het hebben.’ Voor ‘laten wij bezoeken’ staat in het Grieks ‘*episkepsometha*’ (Vulgaat: ‘*visitemus*’), afkomstig van ‘*episkeptomai*’. Walter Bauer (s.v.) omschrijft dit met ‘*besehen, besichtigen, mustern*'; ‘*sehen nach im Sinne v. besuchen*'. Hij merkt daarbij op: ‘Bes. v. Krankenbesuchen’. Volgens Montijn (s.v. ‘*epi-skopeoo*’) in het Nieuwe Testament vooral ‘toezien, erop letten’.

Wat deed Paulus op zijn ‘visitatietochten’? Handelingen 15:41: ‘Hij doorreisde Syrië en Cilicië, versterkende de gemeenten.’ En Handelingen 18:23: Hij ‘doorreisde vervolgens het land van Galatië en Frygië, versterkende al de discipelen’. Hier blijkt dat visitatie onder andere te maken heeft met het opbouwen en bemoedigen van de jonge gemeenten. De apostolische brieven kunnen in datzelfde perspectief van troosten en vermanen worden gezien.

Door voortgaande institutionalisering van het kerkelijke leven krijgt de christelijke roeping om naar elkaar om te zien ook het karakter van toezicht. Dit laatste is de taak van de bisschop ofwel opziener (ook meervoud). Meer dan wie ook is hij/zij belast met het opzicht.⁷ Zo vermeldt Handelingen 20:28, dat Paulus de ouderlingen van de christelijke gemeente te Efeze oproept om voor de hele kudde zorg te dragen, waarover de Heilige Geest hen tot opzieners (‘*episkopous*’) gesteld heeft, om Gods gemeente te weiden, die Hij heeft gekocht door Zijn eigen bloed. Ook in 1 Petrus 5:1 worden ouderlingen aangespoord om de kudde van God te weiden door opzicht daarover te hebben (‘*episkopountes*’).

Gedurende alle eeuwen van de geschiedenis van de kerk van Jezus Christus vond kerkvisitatie plaats, met meer of minder trouw, al dan niet regelmatig, met meer of minder geestelijk invoelingsvermogen.⁸ Al vanaf de derde en vierde eeuw zijn hiervan

6. Wassenaar, *Om te zien*, 10.

7. Wassenaar, *Om te zien*, 15.

8. Christelijke Encyclopedie, onder redactie van F.W. Grosheide en G.P. van Itterzon

schriftelijke bewijzen (synode van Antiochië in 328/330).⁹ Keer op keer vroegen concilies er aandacht voor en gaven ze er richtlijnen voor. Kerkvisitatie bestreek oorspronkelijk twee terreinen: de zielzorg en de kerkelijke goederen.¹⁰ Tegenover het opzicht over de kerkelijke goederen verdween het zielzorgerlijke al meer naar de achtergrond.¹¹

In zijn *Vorrhede* beschrijft Luther hoe dit gebruik van visitatie in de christelijke kerk vanaf het begin werd gedaan¹² en hoe na verloop van eeuwen, als er al visitatie werd gedaan, de wezenlijke dingen niet of amper meer aan de orde kwamen. Welke dingen dat zijn? ‘Wie man lere, gleube, liebe, wie man Christlich lebe, wie die armen versorgt, wie man die schwachen tröstet, die wilden straffet.’¹³ Wat bleef er dan van het visiteren over? Volgens Luther: ‘In het kort: dit waardevolle werk (het visiteren, WP) is helemaal vervallen en niets is er van overgebleven dan dat men de mensen om geld, schuld en tijdelijke goederen gedagvaard en verbannt (...) heeft.’¹⁴

Omdat in West-Europa het ‘Corpus Christianum’ ontstond, raakten kerkelijke visitatie en wereldlijke rechtspraak met elkaar verweven. De bisschop (*‘episkopos’*)¹⁵ ging één keer per jaar zijn ge-

(Kampen: Kok, 1956²), 6, 496 s.v. ‘visitatie’: ‘De bisschoppen waren in vroegere eeuwen gewoon jaarlijks hun diocese door te trekken en overal v. te verrichten. Zij werden daarbij vergezeld door de aartsdiaken. De v. was een middel om de tucht in de kerken te handhaven (...) Langzamerhand werd de v. evenwel veruitwendigd en weinig meer dan een middel om kerkelijke belastingen te heffen. In de tijd der Reformatie hebben zowel Lutherse als Gereformeerden van de v. gebruik gemaakt als een middel tot herstel en verheffing van het kerkelijk leven.’ Cf. Jadatz, ‘Kirchenvisitationen’, 70: ‘Die Visitation von einzelnen Gemeinden war bereits seit dem Mittelalter ein Instrument der Bischöfe, um die kirchlichen Verhältnisse kontrollieren und korrigieren zu können.’ Ook Bouwman, *Kerkrecht*, 157.

9. TRE 35, 151.
10. TRE 35, 151: ‘Dabei verbinden sich hier stets zwei Motive: das der Seelsorge als einer wechselseitigen Ermunterung im Glauben und das der Prüfung der kirchlichen Rechts- und Besitzverhältnisse als eines obrigkeitlichen Aktes.’
11. TRE 35, 151: ‘Das seelsorgerliche Motiv trat demgegenüber (nl. het ‘Charakter von Aufsichts- maßnahmen’, WP) deutlich zurück. Die Visitationen dienten der Konsolidierung der jungen, noch instabilen Kirche.’
12. WA 26, 196, 12: ‘Welch exempel (namelijk van de apostelen, WP) auch die alten veter die heiligen Bischoue vorzeiten mit vleis getrieben haben.’
13. WA 26, 196, 26-27.
14. WA 26, 196, 22-25: ‘Summa, solch theur edle werck ist gar gefallen und nichts dauon überblieben, Denn das man die leute umb gelt, schuld und zeitlich gut geladen und verbannet (...) hat.’
15. Luther, *Vorrhede* (WA 26, 196, 5-6): ‘Denn eigentlich heisst ein Bischoff ein auff seher

bied rond, of, als het een groot gebied was, één keer per twee jaar. Hij onderzocht de levenswandel van de geestelijken, onderwees de dwalenden, bestrafte de zondaren en bestreed de overblijfselen van het heidendom.

Vooral in de tijd van Karel de Grote kreeg kerkvisitatie nieuwe impulsen. ‘In den regel zonden de Frankische koningen een staatsambtenaar met den bisschop, deels om hem in zijn arbeid te steunen, deels om hem te controleeren.’¹⁶ In het begin van de tiende eeuw verscheen er een handboek voor visitatoren, geschreven door abt Regino van Prüm (gestorven 915).

Aardse of wereldse beslommeringen namen de tijd en aandacht van de bisschop in de loop der eeuwen meer en meer in beslag.¹⁷ Onder invloed hiervan, en van andere negatieve omstandigheden, ‘kwam de kerkelijke visitatie in een kwaden reuk, zoodat niet ten onrechte ten tijde van de reformatie heel de Roomsche instelling van visitatie (...) tot de kerkelijke misbruiken gerekend werd’.¹⁸

I.2 Politieke en kerkelijke situatie in Keurvorstendom Saksen in verband met kerkvisitatie, en de plaats die de keurvorsten hierin innemen¹⁹

Het Keurvorstendom Saksen²⁰ was sinds 1485, toen de beide zonen van keurvorst²¹ Frederik II, de Zachtmoedige, namelijk Ernst en

odder visitator und ein Ertzbischoff, der über die selbigen aufgerufen und visitatores ist.’

16. Bouwman, *Kerkrecht*, 157. Cf. TRE 35, 152.

17. Luther, *Vorrrede* (WA 26, 196, 9-11): ‘bis das zu letzt solch ampt ist ein solche weltliche prechtige herschafft worden, da die Bischöfe zu fürsten und herrn sich gemacht.’ Cf. Wassenaar, *Om te zien*, 23: ‘Door “fiscale” uitbouw gaat het verval van het instituut “visitatie” voort.’

18. Bouwman, *Kerkrecht*, 158. Zie ook de *Vorrrede* (WA 26, 196, 15-16), waar Luther kort beschrijft hoe het visitatiwerk in de loop der eeuwen is verworden, doordat het óf werd uitbesteed óf geheel werd nagelaten: ‘Endlich, da es nicht erger noch tieffer kund fallen, bleib iuncker Official auch daheym ynn warmer stuben und schickte etwa einen schelmen odder buben.’ Cf. ook Brecht, *Luther*, Bd. 2, 253: ‘Die bisherige päpstlich-bischöfliche Kirchenleitung trug eine erhebliche Mitschuld an den kirchlichen Mißständen. Seit langem hatte sie alle Forderungen nach Reform an Haupt und Gliedern in der Kirche abgeblockt.’

19. Zie hiervoor vooral Junghans, ‘Ausbreitung’, 37-68 en Beyer, ‘Neuordnung’, 93-114. Vergelijk ook Speelman, *Hoe overleeft de kerk?*, 29-61.

20. In 1423 werd Saksen een keurvorstendom.

21. Van Dale Grootwoordenboek der Nederlandse taal, 11de uitgave (1984), 1327, geeft als omschrijving van keurvorst: ‘titel van de zeven vorsten in het H. Roomse Rijk die stemgerechtig waren bij de keuze van de Rooms-Koning (die dan verheven kon worden tot Duits keizer).’

Albrecht de Moedige, hem opvolgden, in tweeën gedeeld²²: een Ernestinisch en een Albertinisch keurvorstendom.²³ Melanchthon (1497-1560) woonde in Wittenberg, in het Ernestinische Saksen. In de tijd die in dit boek centraal staat, regeerden daar respectievelijk Frederik III, de Wijze (geboren 1463, keurvorst van 1486 tot 1525) en zijn broer Johan de Standvastige (geboren 1468, keurvorst van 1525 tot 1532). Daarna bestuurden Johans zoon Johan Frederik I, de Grootmoedige (geboren 1503, keurvorst van 1532 tot 1547, daarna hertog tot 1554²⁴) en Johan Frederik II, de Middelste (geboren 1529, hertog van 1554 tot 1567) het gebied.²⁵

Frederik de Wijze

Frederik de Wijze²⁶ was een invloedrijk vorst²⁷, mede door de on-

-
- 22. Blaschke ('Wirtschaft', 33) noemt deze: 'die unglückselige Leipziger Teilung'.
 - 23. Blaschke, 'Wirtschaft', 17: 'Ihre politischen Grenzen sind nicht sichtbar und nicht spürbar; es gibt an ihnen keine Schlagbäume und Zolleinnehmer, so daß Menschen und Waren, Bücher und Gedanken sich ohne Hindernisse von einem Herrschaftsgebiet zum anderen gut fortbewegen können. Der ganze mitteldeutsche Raum ist, ungeachtet seiner politischen Zersplitterung, am Vorabend der Reformation doch ein in sich zusammengehöriges Gebiet mit annähernd gleichen Lebensverhältnissen. (...) Der sächsisch-thüringische Raum trägt in den Jahrzehnten um 1500 viele Voraussetzungen in sich, die für die kommende Reformation einen günstigen Nährboden abgeben und ihr zu einem durchschlagenden Erfolg verhelfen.'
 - 24. In april 1547 veroverde hertog Maurits (van de Albertinische tak), mede onder druk van de Habsburgers, het Ernestinische gebied. Hij nam de keurvorst gevangen. Deze moest op 19 mei een verdrag ondertekenen dat 'die politische Machtverhältnisse in Mitteldeutschland neu ordnet und den Niedergang der ernestinische Linie einleitet.' Zo verloor Johan Frederik de titel van keurvorst. Maurits' nieuwe onderdanen zagen 'in ihm einen Verräter des Evangeliums (...), den "Judas von Meißen", der Johann Friedrich – mit Christus verglichen – verraten hat' (Wartenberg, 'Die Entstehung', 84).
 - 25. Zie Junghans, 'Genealogische Übersicht bedeutender Wettiner des 15. und 16. Jahrhunderts mit ihren Frauen', in: idem, *Jahrhundert*, na bladzijde 288.
 - 26. Over hem en zijn positieve invloed op de kerk ('Insofern hatten kirchenreformerische Ansätze gerade bei den Landesherren eine Chance'), al voordat Luther reformatie werkzaam werd, zie Brecht, *Luther*, Bd. 1, 115-116.
 - 27. Schirmer, 'Sachsen', 219: 'In dieser Zeit (1494-1498, WP) gehört Friedrich zu den engsten Beratern Maximilians. Auf dessen Bitte übernimmt er das Reichsvikariat und steht an der Spitze des Reichshofrates. (...) Friedrich hat, als er den Königshof verläßt, politische Erfahrungen gewonnen, die er später – insbesondere als er sich schützend vor Martin Luther stellt – geschickt in die Waagschale zu werfen weiß.' Blz. 221: 'Kurfürst Friedrich III. steht dem König Maximilian mit Rat und Tat zur Seite. Vor allem in den Jahren von 1487 bis 1498 begleitet er ihn auf seinen politischen Reisen durch Österreich, Oberitalien, entlang des Rheines sowie in die Niederlande. Kein Wettiner vor und nach ihm hält sich so oft im Reich auf wie er: Kurfürst Friedrich der Weise wohnt von 1487 bis 1518 etwa 25 Reichsversammlungen bei und unterstreicht durch seine persönliche Präsenz, wie sehr ihm die Probleme Maximilians am Herzen liegen.' Blz. 223: 'Daher (omdat Frederik zo oprocht was en dus bij de rijksvorsten groot aanzielen genoot, WP)

gekende toename van de welvaart door de zilvermijnbouw.²⁸ Hij was de reformatie goedgezind, onder andere²⁹ door de voorspraak van Georg Spalatinus (1484-1545),³⁰ die in 1508 zijn ‘Prinzenerzieher’³¹ werd en in 1522 ‘Hofprediker und Hofkapelan’.³² Hoewel hij voorzichtig was toen er in Wittenberg veranderingen in de eredienst werden doorgevoerd,³³ duldde hij de uitbreiding van de reformatorische boodschap, zelfs ten koste van politiek voordeel.³⁴ Hij sprak zich in het openbaar nooit voor de ‘Wittenbergse’ opvatting uit.³⁵ Ook weigerde hij organisatorische maatregelen te

werden nach dem Ablegen Maximilians Stimmen laut, ihm die Königskrone anzutragen. Friedrich der Weise ist 1519 klug genug, die Krone auszuschlagen.’ In 1507 benoemde der keizer hem tot ‘Generalstatthalter des Reiches’. Blaschke (‘Wirtschaft’, 34) wijst erop dat Frederik de Wijze het daarom kon maken om Luther te beschermen, toen de rijksban hem trof. Zo belangrijk als de keurvorst was, zo belangrijk was ook het keurvorstendom voor de verspreiding van Luthers gedachtegoed – wat betreft de taal én dus Luthers vertaling van de Bijbel, zie Fausel, *1522 bis 1546*, 14-15: ‘Ich (Luther, WP) rede nach der sächsischen Kanzlei, welcher es alle Herzöge und Könige Deutschlands nachtun; alle Reichsstädte, Fürsten, Höfe schreiben nach der sächsischen Kanzlei unsrer Kurfürsten. Darum ist das die allgemeinste Sprache Deutschlands. Der Kaiser Maximilian und der Kurfürst Friedrich haben auf diese Weise das Reich auf eine bestimmte Sprache festgelegt.’

28. Blaschke, ‘Wirtschaft’, 23: ‘Die Bergbau macht Sachsen reich und mächtig und begründet nicht zum geringsten seine führende Stellung in der Reichs- und Religionspolitik der Reformationszeit.’ In 1500 kommt 10.000 ‘Gulden’ binnen; in 1537/1538 88.000: ‘Die sächsischen Fürsten überragen die meisten anderen ihrer Standesgenossen in Deutschland an Reichtum und Macht’ (blz. 32).
29. Een andere reden reikt Schirmer, ‘Sachsen’, 224, aan: ‘Warum stellt sich Kurfürst Friederich so vor Luther? Dazu bewegt ihn wohl sein Gerechtigkeitssinn. Er übernimmt für seine Untertanen juristische Verantwortung, weil er die kurfürstlichen Hoheitsrechte durch Papst und Kaiser angegriffen sieht. Er ist davon überzeugt, daß man Luthers Meinung unparteiisch prüfen lassen muß. Diese Auffassung reiht sich nahtlos in des Kurfürsten Kampf gegen den Mißbrauch der geistlichen Gerichtsbarkeit ein.’
30. Oorspronkelijk was zijn naam Georg Burckhardt. Hij was afkomstig uit de kring van humanisten in Erfurt; zie Brecht, *Luther*, Bd. 1, s.v. Spalatin. Speelman (*Hoe overleeft de kerk?*, 48 noot 37) wijst erop dat Spalatin ‘Luthers meest bedreven pleitbezorger aan het hof’ werd, ‘met wie hij in voortdurend contact stond’.
31. ‘des unehelichen Sohns Friedrichs’, Brecht, *Luther*, Bd. 1, 118.
32. Brecht, *Luther*, Bd. 2, 72.
33. Als voorbeeld kan gelden wat Junghans (‘Freiheit’, 113) vermeldt: ‘Daher forderte Friedrich der Weise (...) seinen Rat Hugold von Einsiedel am 17. Februar (1522, WP) auf, die Universität und das Kapitel der Schloßkirche wissen zu lassen, daß die bisherigen Änderungen vom Kurfürsten nicht gebilligt oder stillschweigend geduldet würden. (...) Deshalb war sein Rat, es sollten keine Änderungen vorgenommen, sondern über die Sache disputiert, geschrieben, und gepredigt werden, bis auch andere gewonnen seien.’
34. Schirmer, ‘Sachsen’, 223.
35. Brecht, *Luther*, Bd. 2, 109: ‘Das Verhältnis zwischen Luther und seinem Landesherrn konnte (...) nur komplex sein. Es gab Gemeinsamkeiten und daneben ebenso Differenzen. (...) So bestand auf beiden Seiten (...) Unabhängigkeit und Distanz. (...)

nemen ten gunste van die opvattingen.³⁶ Toch steunde hij door zijn aanwezigheid en inbreng, zelfs nog vlak voor zijn dood, op de riksdag van Nürnberg de zaak van de reformatie sterk.³⁷

Dat de keurvorst zich politiek afzijdig hield, beviel de mannen van de reformatie heel goed. Zij vertrouwden op de werking van Gods Woord. Daarom hechten zij geen belang aan overheidsmaatregelen.³⁸ Deze houding van de keurvorst betrof zowel de keizer, als vooral zijn neef hertog Georg van het Albertinische deel van het keurvorstendom.³⁹ Deze houding ging gepaard met een schijnbare gewilligheid om de tegenstanders van de reformatie tegemoet te komen.⁴⁰

Een illustratie van deze houding vormt wat Luther uit Amt Borna op 5 maart 1522 aan de keurvorst schreef. Hij was toen tegen de wens van de keurvorst in op weg van de veilige Wartburg naar het onrustige Wittenberg: ‘Omdat Uwe Keurvorstelijke Genade begeert te weten wat zij in deze zaak moet doen, omdat zij van mening is veel te weinig te hebben gedaan, daarom antwoord ik onderdanig: Uwe Keurvorstelijke Genade heeft al te veel gedaan en moet liever helemaal niets doen. Want God kan en wil het niet verdragen,wanneer Uwe Keurvorstelijke Genade of ik bezorgd

Die Vermittlung und der Ausgleich zwischen beiden war häufig Sache des kurfürstlichen Geheimsekretärs Spalatin.’ Cf. Wartenberg, ‘Beziehungen’.

36. Beyer, ‘Neuordnung’, 96: ‘Generelle Lösungen von Seiten der Obrigkeit sind unter Friedrich dem Weisen noch nicht möglich, da sie erhebliche Eingriffe in die durch Reichsrecht geschützte kirchliche Vermögensstruktur erfördern.’
37. Schirmer, ‘Sachsen’, 224-225.
38. Junghans, ‘Ausbreitung’, 39. Cf. Brecht, *Luther*, Bd. 2, 88: ‘Eigentlich war die Ausbreitung des Evangeliums nicht sein (Luthers, WP) Werk, sondern das Gottes, das er staunend wahrnahm. In Wittenberg wurden keine großen Strategien entwickelt, sondern die Kraft des Wortes Gottes geglaubt.’ Zie echter ook Luthers *Eine treue Vermahnung zu allen Christen, sich zu hüten vor Aufruhr und Empörung*, van 1522, waarin hij volgens Brecht (blz. 40) van mening is: ‘Eigentlich betrachtete er es als Aufgabe der Obrigkeit, in der Kirche ordnend einzutreten.’
39. Brecht, *Luther*, Bd. 2, 111-116; ook 52: Luther moest een brief aan de keizer schrijven over zijn terugkeer naar Wittenberg, waarmee de keurvorst als onpartijdig voor de dag kon komen (‘Mit dem Brief konnte der kursächsische Gesandte in Nürnberg, Hans von der Planitz, erfolgreich operieren und sogar Herzog Georg überzeugen, daß der Kurfürst nichts mit Luthers Rückkehr zu tun hatte’).
40. Burkhardt, *Geschichte*, 2: ‘Was dieser (Frederik de Wijze, WP) für die neue Lehre als deren stiller Anhänger hat, bestand im wesentlichen darin, dass er dem Drängen der Gegner anscheinend nachgab, die religiöse Bewegung in seinem Lande eindämmte. (...) Aber im Grunde schadeten die kurfürstlichen Befehle nicht viel; sie drangen nicht durch, weil sie es nicht sollten.’

zijn of rondzwerven. Hij wil het aan Hem overgelaten hebben.⁴¹

Bij Luthers strijd tegen de aflaat raakten min of meer al de financiën van de middeleeuwse kerk betrokken. De vorsten die met lede ogen zo veel Duits geld naar Italië zagen stromen, juichten zijn optreden toe: het geld bleef nu tenminste binnen hun eigen territoria.⁴²

Al snel bleek echter dat door de ‘loskoppeling’ van Rome ook de gehele ‘sociale zorg’ opnieuw moest worden doordacht en geordend.⁴³ De kerk van de reformatie ging daar serieus mee aan de slag.⁴⁴ Er kwam na korte tijd bijna geen geld meer binnen bij de verschillende fondsen die voor de ‘nooddriftigen’ zorgden. Ook de betaling van ‘predikantsplaatsen’ kwam zo onder zware druk te staan. Niet alleen was dus de geestelijke wereld in rep en roer en schudde de kerk op haar grondvesten, ook in de sociale of financiële wereld ontstond grote onrust.⁴⁵

41. Fausel, *1522 bis 1546*, 45.

42. Blaschke (‘Wirtschaft’, 30) wijst ook op de machtpolitiek van de keurvorst en zijn neef, hertog Georg, om de zelfstandige bisdommen staatkundig in te lijven in het keurvorstendom: ‘Sie warten geradezu darauf, sich die Gebiete völlig einverleiben zu können, so daß ihnen jede Schwächung der bischöflichen Gewalt willkommen sein muß. So ist es nur folgerichtig, daß sie die günstige Gelegenheit der Reformation nutzen um die Bischöfe als lästige Konkurrenten ausschalten und die Hochstifter ihrem werdenden Staat eingliedern zu können.’ Cf. Wartenberg, ‘Die Entstehung’, 82: ‘Jedes Eintreten für die Reformation durch die sächsischen Kurfürsten und Herzöge kommt zugleich ihrem territorialen Machtstreben zugute.’

43. Brecht, *Luther*, Bd. 2, 76: ‘Es wird hier (namelijk op het terrein van de ‘gemeine Kasten’, WP) sichtbar, wie das Aufgreifen einzelner konkreten Reformaufgaben alsbald vor die Aufgabe einer umfassenden Neuordnung stellte.’ Fausel, *1483 bis 1521*, 211: ‘Sein (Luthers, WP) Kampf gegen das geistliche Recht hatte ja nicht nur den Bestand der Kirche, sondern – weil das geistliche Recht ein anerkannter Teil des Reichsrechts war – auch das bürgerliche Recht, damit aber die ganze Rechts- und Gesellschaftsordnung des Mittelalters angetastet und erschüttert.’

44. Beyer, ‘Neuordnung’, 97. Een voorbeeld is de aandacht die zij vroeg voor de ‘horizontale betrekking’ bij het avondmaal: ‘Luther erinnert an den Apostel Paulus, der davon berichtet, wie sich die Gemeinschaft im Sakrament auf gegenseitige Hilfe, auf das Teilen von Gütern mit Bedürftigen auswirkte. Luther spricht von christlicher brüderlicher Einigkeit und bezeichnet damit die Einheit von Glauben und Leben, wie sie vom Abendmahl (...) ausgehen soll.’

45. Burkhardt, *Geschichte*, 40, geeft een voorbeeld hoe deplorabel de toestand eind twintiger jaren in Saksen was: ‘Zu diesen Misständen (op geestelijk terrein, WP) kam dann noch die trostlose materielle Lage der Geistlichen, die nicht allein durch die Mittellosigkeit der Gemeinden bedingt war. Die Stiftungen waren eingegangen, oder das stiftungsmässige Vermögen namentlich vom Adel hinterzogen. In dem Maasse, als die Unkirchlichkeit einriss, verringerten sich die Einnahmen der Pfarrer (...). Wie die Kirchen, so waren auch die einst so reichgeführten Speicher und Vorrathskammern leer. Geringe und baufällige Pfarrhäuser, offene Friedhöfe, die das Vieh abweidete und

In 1520/1521 deed Luther in Wittenberg een voorzichtige poging tot een nieuw op te zetten armenzorg. Een belangrijke pijler daarbij was de wekelijkse collecte voor de armen.⁴⁶ Als ergens blijkt dat de reformatoren sociaal bewogen waren, dan wel hier:⁴⁷ al vanaf 1519 hield Luther zich bezig met kritiek op het gebruik c.q. misbruik van kerkerlijke goederen.⁴⁸ Toen zoveel monniken en nonnen hun kloostergeloften braken en de kloosters verlieten, probeerde de (lagere) adel kloostergoederen naar zich toe te halen, ‘waardoor ze helemaal ontvreemd worden aan hun doel’.⁴⁹ Mede daarom was binnen enkele jaren visitatie nodig.

In januari 1523 vroegen adel, stadsraad en burgerschap van Leisnig Luther om raad bij het opnieuw inrichten van de armenzorg.⁵⁰ Hij kon het toen niet zover brengen als hij wenste, maar een eerste begin was er. Daar maakten de visitatoren later gebruik van⁵¹ zoals Luther het bedoelde. Dat dit niet incidenteel was, bleek ook in 1529. De visitatiecommissie in Torgau wees er toen op, dat naastenliefde in de vorm van de ondersteuning van de armen bewijs was van de vrucht van het geloof.⁵² Opnieuw bestreek visitatie

bis auf die Leichen durchwühlte, waren ganz gewöhnlich.’

46. Beyer, ‘Neuordnung’, 98.
47. Denk ook aan de 95 stellingen, waarvan de 43ste luidt (WA 1, 235, 22-23): ‘Men moet de christenen leren dat het beter is de armen iets te geven en de behoeftigen iets te lenen dan aflaatbrieven te kopen.’ En de 45ste (WA 1, 235, 26-27): ‘Men moet de christenen leren dat wie een behoeftige ziet en hem niet helpt, maar in plaats daarvan zijn geld aan aflaatbrieven uitgeeft, daarmee zich niet de afta van de paus maar de toorn (*indignationem*) Gods heeft verworven.’
48. Beyer, ‘Neuordnung’, 98: ‘Aus einem zu einseitig auf das eigene Heil bezogene Kultgottesdienst wird ein gottesdienstliches Handeln der Gemeinde, das einerseits für genügend materielle Mittel sorgt und andererseits dafür, daß sie der Predigt des Evangeliums, der Bildung und der Armenfürsorge dienen.’
49. Junghans, ‘Freiheit’, 117. Zie ook Blaschke, ‘Wirtschaft’, 30. En Fausel, 1522 bis 1546, 119: ‘Die Stiftungen werden frei und begehrliche Hände strecken sich nach der herrenlosen Schätzen aus. Adel, Städte, Bauerndörfer reißen, ohne nach Recht und Unrecht zu fragen, Kloster- und Kirchengut an sich; alte Gefälle, Abgaben, Verpflichtungen werden nicht mehr bezahlt; nicht nur die alten Meßpriester, sondern auch die neuen evangelischen Pfarrer hungern.’
50. Brecht (*Luther*, Bd. 2, 77) schrijft over de ‘Aufrichtung des gemeinen Kastens’ dat daarin ‘die Einnahmen der Pfarrei, der Kirche, der Meßstiftungen, Bruderschaften, Almosen und Testamente vereinigt werden sollten. (...) Der Kasten hatte aufzukommen für Pfarrer, Prediger und Kaplan, Küster, Schulmeister, gebrüchliche und alte Arme, arme Waisen und gelegentlich auch für Fremde, ferner für die Unterhaltung der kirchlichen Gebäude und die Vorratshaltung von Lebensmitteln.’
51. Beyer, ‘Neuordnung’, 98-100: ‘Die Visitation am Ende des Jahrzehnts findet an vielen Orten ähnliche Einrichtungen vor.’
52. Krause, *Visitation*, 21: ‘Die Visitation der Gemeinde umfaßt (...) auch die Aufsicht auf den gemeinen Kasten. Die Visitatoren (...) laden in seelsorgerlicher Absicht die ein, “die

twee terreinen: de zielzorg ofwel de geestelijke gemeenteopbouw én het beheer van de kerkelijke goederen.⁵³

Volgens de reformatoren was het de taak van de bisschoppen de geestelijke gemeenteopbouw te bevorderen. De ‘Landesherrn’ moesten daarnaast materiële voorzieningen veiligstellen, opdat de verkondiging en het schoolwezen niet werden belemmerd.

Al in 1521, terwijl Luther op de Wartburg was en Melanchthon hem in Wittenberg verving, deed de vraag zich voor hoe te handelen met het kanonieke recht van de Roomse Kerk. Als dit zou worden afgeschaft, wat zou daarvoor dan in de plaats moeten komen? Deze kwestie werd acuut toen ‘Propst’ Henning Goede in Wittenberg stierf en Justus Jonas als zijn opvolger werd gekozen. Hij weigerde deze benoeming, omdat hij dan ook aan de universiteit het kanonieke recht zou moeten doceren. Luther had er begrip voor en vond dat de overheid in dezen mocht afwijken van het door hem zo verfoeide roomse kerkrecht. Hij had er zelf in december 1520 al afstand van genomen door én de pauselijke bul én het pauselijke recht én de boeken van de scholastieke theologie te verbranden.⁵⁴ Ook riep Luther de overheden op, waarbij hij vooral aan Frederik de Wijze dacht, in hun landen het roomse kerkrecht volledig af te schaffen.⁵⁵

In 1523 kwam bij sommige reformatoren voor het eerst het idee van ‘visitatie’ in beeld. Luther was als ‘der Vater und Wiederbringer göttlicher evangelischer Wahrheit’ al sinds april 1522 een- en andermaal onbewust als ‘Superintendent’ werkzaam,⁵⁶ toen hij op uitnodiging van de gemeenteraad in Altenburg preekte. Ook ging hij voor in onder andere Borna, Zwickau en Torgau, plaatsen die naast Wittenberg belangrijke centra van de vroege reformatie

in Torgau christen sein wollen”, zu einer freiwilligen Handlung aus Liebe durch das göttliche Wort. In Abschied der Visitationskommission wird das noch einmal deutlich: Bei genügenden Einnahmen sollte der Überschuß an die Insassen des Hospitals und an Arme gegeben werden. (...) Ihnen sollte durch die Torgauer Christen “hulf und milde darreichung” angeboten werden, “daran sie die frucht christlicher lere und iren glauben beweisen”.

53. TRE 35, 151.
54. Brecht, *Luther*, Bd. 1, 403.
55. Maurer, *Melanchthon*, 164.
56. Brecht, *Luther*, Bd. 2, 73-78: ‘Die Bemühungen um die Wahl evangelischer Prediger und Pfarrer’. Cf. Von Loewenich, *Luther*, 218: ‘Er führt keinen kirchlichen Titel, aber er ist faktisch zum Bischof geworden.’

in Saksen waren. Deze eerste ‘visitatiereis’ scheen min of meer naar analogie van de visitatie van de bisschop van Meißen plaats te vinden. Luther behandelde op zijn reis in zijn preken vooral de plaats van de veroordelende wet en het troostende evangelie, en de plaats van de goede werken, die ten aanzien van de naasten moesten worden bewezen. Hiermee ontzenuwde hij het dikwijs tegen hem geuite verwijt ‘Luther verbiedt de goede werken’.⁵⁷

Toen in de gemeente van Eisenach een conflict ontstond tussen haar prediker, Jakob Sturm, en de raad der stad,⁵⁸ bleek dat geestelijk onderwijs niet automatisch tot bekering en Bijbelse leefpatronen leidde.⁵⁹ Naar aanleiding hiervan schijnt hertog Johan Frederik Luther er terloops⁶⁰ op te hebben gewezen dat het, gezien de onrust in Thüringen, wenselijk was een visitatiereis te ondernemen (juni 1524).⁶¹ Het doel was te onderzoeken of er wel goed ‘evangelisch’ gepreek werd. Vooral Luthers vriend Nikolaus Hausmann⁶² uit Zwickau⁶³ wees hem erop dat het wenselijk was een visitatiereis te houden.⁶⁴

-
57. Brecht, *Luther*, Bd. 2, 73. Deze preektoer stond duidelijk in het kader van gemeenteopbouw: ‘In Zwickau behandelte er darüber (namelijk de grondthemata van de reformatie, zoals vermeld, WP) hinaus die Themen Ehe, die dort in Frage gestellte Kindertaufe und das Gebet für die Verstorbenen. (...) Auf der Rückreise gab der Tag der Kreuzerfindung (3. Mai) Anlaß, in Borna über Bilder, Reliquien und das Leiden als das rechte Kreuz der Christen zu predigen. Das Evangelium vom guten Hirten am Sonntag Misericordias Domini bot Gelegenheit, die eigentliche Aufgabe der Bischöfe und ihrer Offiziale, die sich am Evangelium zu orientieren hatten, anzusprechen.’
58. Burkhardt, *Geschichte*, 3: ‘Indem er sich gegen die Abtragung der Zinsen (aan de geestelijken, WP) ausgesprochen (...) hatte.’
59. Idem, 3: ‘Gerade hier, wo die versuchte Belehrung durch Luther und Melanchthon sich vergeblich erwiesen, tauchte zum ersten Male die Idee einer Visitation auf.’
60. Junghans, ‘Freiheit’, 116.
61. Jadatz, ‘Kirchenvisitationen’, 70. ‘Der junge Herzog bat den Reformator, von Stadt zu Stadt zu ziehen, um die Geistlichen zu begutachten und die “falschen Propheten” mit Hilfe der Obrigkeit abzusetzen.’
62. Burkhardt schrijft: Haussmann. Hausmann (1478/1479-1538) was sinds mei 1521 predikant in en reformator van Zwickau nadat Müntzer vandaar op 16 april werd weggestuurd en ook Egranus (Wildenauer) vijf dagen later de stad verliet. Hij behoorde ‘zum engsten Freundeskreis’ van Luther. In Zwickau kreeg hij niet alleen te maken met de weerstand van de nog steeds talrijke aanhangers van Müntzer, maar ook moest hij – ondersteund door Luther – strijden met de stadsraad. Deze strijd was van fundamentele betekenis voor de verhouding van kerk en burgerlijke overheid. Cf. Junghans, ‘Ausbreitung’, 45: ‘Er übernimmt es, die reformatorische Bewegung zusammen mit den Stadtgeistlichen, dem Rat der Stadt und Herzog Johann in gemäßigte Bahnen zu lenken.’
63. Hier was sinds 1519 de eerste school in Duitsland waar Grieks werd onderwezen, zie Bornkamm, *Luther*, 57.
64. Burkhardt, *Geschichte*, 6, wijst erop dat Hausmann eraan vasthield dat bisschoppen

Van 16 april tot 6 mei 1525 bezocht Melanchthon (met Luther⁶⁵) gedeelten van Thüringen, waarbij hij een duidelijke indruk kreeg van ‘den beginnenden Unruhen’.⁶⁶ Net als Luther⁶⁷ was hij erdoor verslagen en hij zei:

Ik ben in een moeilijke zaak gewikkeld en voor zover ik kan zien, zonder resultaat. Alles is in verwarring, gedeeltelijk door onkunde, gedeeltelijk door de onzedelijkheid der leraren.⁶⁸ Mijn hart bloedt.

visitatie moesten houden – in zijn geval de bisschop van Freisingen en Naumburg, onder wiens jurisdictie Zwickau hoorde: ‘Nun, da seine Wünsche sich von dieser Seite her nicht realisierten, wandte er sich andern Ansichten zu.’ Cf. Lieberg, *Amt*, 383: ‘Auch Luther wünscht die Erhaltung der traditionellen episkopalen Struktur der Kirche und denkt – wie bei den Böhmen – an die Einrichtung evangelischer Bistümer.’ Cf. Tempel, *Bischofsamt*, 31-32: ‘Die Notwendigkeit für die äussere Leitung der Kirche auf übergemeindlicher Ebene ergab sich für die Reformatoren sehr bald vor allem aus dem Bedürfnis nach Examination, Ordination und Visitation. Der Rückgriff auf das Bischofsamt lag schon deshalb nicht fern, weil es sich dabei um eine überkommene Institution handelte, die sich im Laufe der Jahrhunderte als Zweckmäßig erwiesen hatte.’ Omdat geen der bisschoppen zich reformeerde noch zich aan Luthers inzichten conformeerde, ‘mußten andere Mittel und Wege gefunden werden, die vom “Notepiskopat” des Landesherrn zum “landesherrlichen Kirchenregiment” führten. Melanchthon hat diese Entwicklung mit grosser Sorge vorausgesehen, als er 1530 schrieb: “Ich sehe klar vor Augen, dass dann eine viel unerträglichere Tyrannie kommen wird, als je vorher gewesen ist.”’ Zo ook blz. 41: ‘War die cura religionis von den Reformatoren noch als Dienst der christliche Obrigkeit an der Kirche gedacht, so wandelte sie sich jedoch bald in eine staatsrechtliche Herrschaft des Fürsten über die Kirche um.’ Zo ook Karl Holl, *Aufsätze*, 380: ‘(...) der Preis, den die evangelische Kirche für die Vorteile dieser Einrichtung (‘das landesherrliche Kirchenregiment’, WP) zu bezahlen hatte, war hoch, war allzu hoch. Die besten Kräfte der Reformation sind durch sie hintangehalten.’ Zo ook Diem, ‘Kirchenvisitation’, 161.

65. Luther was als ‘Distriktsvikar’ van zijn monniksorde met de praktijk van visiteren vertrouwd. In Gotha werd hij in april 1515 als zodanig gekozen (‘Generalvikar’ was Staupitz), zie Brecht, *Luther*, Bd. 1, 155-156: ‘Von Ende April bis Anfang Juni 1516 unternahm Luther eine Visitationsreise durch die Klöster seines Distrikts.’
66. TRE 22, 376: ‘Er war entsetzt über den schädlichen Einfluß Karlstadts, über unbgebildete Prediger einer billige Gnade und über ihre schroffe Polemik.’ Zo ook Fausel, *1522 bis 1546*, 120: ‘Das Ergebnis ist niederschmetternd: die schlimmsten Befürchtungen werden übertroffen (...) die äußere Not in den Pfarrhäusern ist unbeschreiblich.’
67. In het voorwoord van zijn ‘Enchiridion, Der kleine Catechismus fur die gemeine Pfarher und Prediger’ (WA 30/I, 346, 11-347, 3) schrijft hij: ‘Hilff lieber Gott, wie manchen iamer habe ich gesehen, das der gemeine man doch so gar nichts weis von der Christlichen lere, sonderlich auff den dörffern, und leider viel Pfarherr fast ungeschickt und untüchtig sind zu leren, und sollen doch alle Christen heissen, getaufft sein und der heiligen Sacrament geniessen, können widder Vater unser noch den Glauben odder Zehen gebot, leben dahin wie das liebe vihe und unvernünfftige sewe, Und nu das Euangelion komen ist, dennoch fein gelernt haben, aller freiheit meisterlich zu missebrauchen.’
68. Cf. Fausel, *1522 bis 1546*, 119: ‘die Unfähigkeit und schlechte Vorbildung der Prädikanten für die evangelische Predigt, die eigensinnige Zuchtlosigkeit und religiöse Verwilderung der Gemeinde.’

Dikwijls, als we klaar zijn met een visitatie in een of andere plaats, ga ik terzijde en laat mijn tranen de vrije loop. En wie zou niet treuren, als hij ziet hoe de talenten van de mens zo verschrikkelijk verwaarloosd worden en dat zijn ziel, die in staat is zoveel te leren en te bevatten, zelfs onkundig is van haar Schepper en Heer?⁶⁹

Johan de Standvastige

Nadat Frederik op 5 mei 1525 was gestorven, werd Johan op 57-jarige leeftijd keurvorst. Hij was al geruime tijd ‘ein evangelischer Christ’ en hij kwam sinds 1522 al openlijk hiervoor uit. Hij was bereid de reformatorische beweging politiek met alle kracht te steunen.⁷⁰ Vanaf 1526 kreeg hij er ook rijkelijk de gelegenheid voor.

Wat was namelijk het geval? In het regeringsgebied van Johan kon de Roomse Kerk geen macht meer uitoefenen, zodat er nu een nieuwe kerkelijke orde moest worden geschapen. Daarbij was het beheer van de kerkelijke goederen een groot probleem. Door het besluit van de rijksdag te Spiers kreeg hij genoeg ruimte voor deze herstructurering.⁷¹ Tijdens deze rijksdag kwamen de evangelische vorsten onomwonden ervoor uit, dat ze de nieuwe leer aanhingen. De invloed van keurvorst Johan was hierbij van groot belang. Bij het scheiden van de rijksdag op 27 augustus 1526 kregen ze toestemming om tot aan een komend concilie de kerkelijke zaken in hun territoria te regelen zoals eenieder tegenover God en de keizer meende te kunnen verantwoorden.⁷²

Keurvorst Johan liet meteen de kerkelijke goederen onder wereldlijk beheer stellen. Dit was een overtreding van het tot dan toe geldende kerkrecht,⁷³ al sloot het precies aan bij de gedachtegang van Luther hierover. Deze deed al in zijn eerste colleges over

-
69. Kooiman, *Philippus Melanchthon*, 102. Zie ook Wassenaar, *Om te zien*, 31.
 70. Wartenberg, ‘Unterricht’, 402.
 71. TRE 18, 671: ‘Die reichsrechtliche Basis (van de verdere invoering van de reformatie, WP) sah man zunächst im Reichsabschied von Speyer 1526.’
 72. Burkhardt, *Geschichte*, 15: ‘Wie ein Jeder solches gegen Gott und kaiserliche Majestät sich getraue zu verantworten. (...) Dieser Beschluss hatte die grössten Wirkungen.’ Zie ook Junghans, ‘Ausbreitung’, 52. Fausel, *1522 bis 1546*, 117: ‘Damit war zum mindestens der im Gang befindlichen Neuordnung der Kirchenwesens von Reichswegen kein Riegel mehr vorgeschnitten; es konnte anderseits selbstverständlich nicht fehlen, daß die evangelischen Stände den Abschied im weitesten Sinne, im Sinne einer Übertragung des Reformationsrecht an die einzelnen Länder, auslegten.’
 73. Schirmer, ‘Sachsen’, 225.

Romeinen, in de zomer van 1515, het voorstel dat de burgerlijke overheid de kerkelijke goederen zou beheren.⁷⁴

I.3 Concrete aanleiding tot kerkvisitatie

Op 27 september 1525 gaf Luther in een antwoordbrief aan Hausmann toe dat het nodig was de kerk te hervormen en eenheid aan te brengen in de eredienst.⁷⁵ Dit wordt wel de zondeval van Luther genoemd.⁷⁶

Al ‘vor dem Bauernkrieg’,⁷⁷ in de herfst van 1524, reisde Hausmann naar het keurvorstelijke paleis en richtte hij zich tot de keur-

74. Brecht, *Luther*, Bd. 1, 146: ‘Für Luther galt die weltliche Regierung für besser als die kirchliche. Deshalb machte er bereits damals den Vorschlag, daß die Kirchengüter weltlich verwaltet werden sollten. Die Beteiligung der politischen Gewalt an der Leitung der Kirche war schon für das Spätmittelalter nicht unvorstellbar.’

75. Dit mede naar aanleiding van een visitatie in april-mei van dat jaar (zie onder). Cf. Diem, ‘Kirchenvisitation’, 162: ‘Schließlich konnte aber auch er (Luther, WP) sich der Notwendigkeit dieses Werkes (kerkelijke visitatie, WP) nicht mehr verschließen und hoffte, es mit seinen grundlegenden Erkenntnissen von der Ordnung der Kirche in Übereinstimmung bringen zu können.’ Dit mede omdat het scheen dat door de verwikkelingen van wederdopers en boeren alle kerkelijke en staatkundige fundamenten omgewoeld waren. Zie Burkhardt, *Geschichte*, 9: ‘Es ist sehr bezeichnend, dass Luther des Kurfürsten Beihilfe erbitten konnte, weil die *Noth* es erfordere.’ Ook blz. 15: ‘(...) nicht allein “Gottes Gebot, sondern auch aller Noth”’. Zo ook Diem, 164: ‘Es ist deshalb eine müßige, weil nur akademische Frage, ob die offenkundige Diskrepanz zwischen Luthers Intentionen und der tatsächlichen Ordnung der Kirche damals nicht zu vermeiden gewesen wäre und wer an dieser Fehlentwicklung schuldig ist.’

76. Wassenaar, *Om te zien*, 30.

77. Blaschke (‘Wirtschaft’), 26) merkt op: ‘Die Bauernkriegsergebnisse haben in Sachsen nicht die gleichen Kraft wie in Thüringen, Franken und Oberschwaben. Denn hier hält eine starke Landesherrschaft den grundherrlichen Adel so fest im Zaum, daß es nicht zu derartigen Bedrückungen der Bauern wie in anderen Gebieten Deutschlands kommen kann und die Bauern daher weithin keinen Anlaß zum Aufbegehren haben.’ Toch was de impact ervan groot (Wartenberg, ‘Unterricht’, 402): ‘Der Bauernkrieg hatte am kurfürstlichen Hof und bei den Wittenberger Theologen die Erkenntnis verfestigt, daß eine grundsätzliche Regelung der rechtlichen und materiellen Grundlagen der sich herausbildenden ernestinischen Landeskirche nicht mehr zu umgehen sei und daß das nicht zu leugnende Vakuum in der kirchlichen Ordnung die Bauernunruhen nur begünstigt habe.’ Zie ook Burkhardt, *Geschichte*, 2: ‘So war es ein natürlicher Verlauf, dass die Bewegung (van Luther, WP) zunahm, aber auch bedenkliche Auswüchse zeigte, wie sie sich in dem Sectenwesen und der bürgerlichen Bewegung gipfelten.’ En blz. 8: ‘Die furchtbaren Schläge, welche in der wiedertäuferischen und der bürgerlichen Bewegung gegen die Entwicklung der lutherischen Kirche geführt waren, hatten die Grundlagen völlig in Frage gestellt, auf der Luther seine Kirche aufzuführen gedachte. Das Predigtamt und die Obrigkeit, die er sich als feste Säulen der künftigen Ordnung gedacht, waren negiert, die politischen Gemeinden in den Städten und auf dem Lande waren durchwühlt, von widerwärtigen Elementen zersetzt, die ohnehin lockere kirchliche Ordnung vielfach zerstört. Es bedurfte eines ersten Nothbaues an den Fundamenten: der Aufrichtung der Pfarreien und die Sicherstellung ihrer Dotierungen.’

vorst en zijn broer Johan om hen op de ‘katastrophale Situation der Kirchen und Schulen in Kursachsen’ opmerkzaam te maken.⁷⁸ Eventuele bezwaren van de keurvorst om als wereldlijke overheid kerkvisitatie uit te oefenen, veegde hij met een beroep op de Bijbel van tafel,⁷⁹ net zoals Melanchthon in 1521 zich met hetzelfde doel had beroepen op de koningen Hizkia en Josia.⁸⁰

Midden in de ‘Bauernkrieg’ en terwijl keurvorst Frederik op sterven lag, maakte Hausmann op verzoek van hertog Johan in een brief (2 mei 1525) duidelijk hoe erg de situatie was: de ‘altgläubigen Lehnsherren’ weigerden in de gemeenten reformatorische predikanten aan te stellen en lieten de gemeenteleden verleiden ‘durch unwissende und verstockte Pfarr-Miethlinge’. Kloosterlingen waren bezig het volk op te ruijen tegen de Wittenbergse reformatie. Omdat kloosters macht hadden in het aanstellen van predikers, kreeg de nieuwe leer daardoor met heel wat hindernissen, ja, ‘ewige Kämpfe’ te maken. Het gehele schoolwezen ‘lag am Boden’, terwijl toch alleen uit de scholen toekomst voor de kerk was te verwachten.⁸¹ Volgens Hausmann moest de leiding van de visitatie in handen worden gelegd van Luther.⁸² Wanneer door geschikte mannen⁸³ visitaties plaatsvonden, zou er ‘Furcht bleiben’.⁸⁴

-
78. Burkhardt, *Geschichte*, 4: Hij ‘schilderte die Schäden auf religiösem Gebiete und versuchte auch die Wege ihrer Heilung, so weit es die Zeit erlaubte, zu bezeichnen’. Hausmann is er (blz. 5) van overtuigd, ‘dass die neue Lehre sich nur mit Hülfe der politischen Gewalt des Kurfürsten entwickeln könne.’ De keurvorst moet ‘Kraft seiner Stellung für die Visitation der Kirchen und die Aufrichtung der Schulen eintreten.’
 79. Idem, 7: ‘Wollt euer f. Gnaden sagen, wie soll ich Christo folgen, Paulo, Barnabae, und Petro; bin ich doch kein Prediger noch Lehrer des Worts, da mir nur die “weltliche Obrigkeit” befohlen ist, so antworte ich, “hatte doch der König Josaphat (Paralip. 11. 17) auch nicht Befehl, Fürsten, Leviten und Priester in’s Land zu schicken, das Volk unterweisen zu lassen! Fürwahr, die Liebe zu seinem Volke hat ihn dazu bewogen, zu erfüllen, was lässige Prälaten unterlassen hatten.”’
 80. Cf. Estes, *Peace*, 59–60. Op blz. 69 blijkt dat Melanchthon in 1524 al naar Josafat verwees.
 81. Idem, 6: ‘(..) in ihnen müssten die neuen, kräftigen Stützen zur Vollendung der begonnenen kirchlichen Reformen gesucht und gefunden werden.’ Hij stelde ook aan de orde ‘was für Übunge mit den unverständigen kleinen Kindern solle gehalten werden’ (geciteerd in Wengert, *Law*, 49, noot 13).
 82. Burkhardt, *Geschichte*, 8: ‘Doctor Luther, der sei am tauglichsten, der habe die Gewalt, das Herz und den Verstand dazu.’
 83. Idem, 7: ‘gelehrte, namhafte und erfahrene Leute’.
 84. Een moeilijke uitdrukking voor wie zich Luthers geschrift van 1523 herinnert (WA 11, 408): ‘Das eyn Christliche versamlung odder gemeyne recht und macht habe, alle lere tzu urteylen und lerer tzu beruffen, eyn und abtzusetzen, Grund und ursach aus der schriftt.’

In genoemde brief van 27 september 1525 schreef Luther dat hij vooral bezorgd was over ‘das geringe Einkommen der Geistlichen’. In deze brief suggereerde hij ook dat hij van plan was een catechismus te schrijven.⁸⁵

De laatste dag van de daaropvolgende maand richtte Luther zich met deze nood tot keurvorst Johan.⁸⁶ ‘De keurvorst moest als Gods “trewes wergzeug” voor het inkomen van de predikanten zorg dragen, opdat de christelijke verkondiging en zielszorg gewaarborgd zouden zijn’,⁸⁷ al waren de burgers het niet waard gezien de ondankbaarheid waarmee ze de achterliggende jaren de prediking van het evangelie hadden ontvangen, dat is: niet hadden aangenomen. Velen vervolgden het evangelie, weinigen begeerden het en nog minder aanvaardden het. Die het wel aannamen, waren zo lui en gemakzuchtig dat ze scholen en preekplaatsen rustig in verval lieten komen.⁸⁸ Niemand zette zich in om de prediking van het zuivere Woord in stand te houden.⁸⁹

De keurvorst kwam nog niet meteen in actie om daadwerkelijk visitaties te houden. Dit komt vooral doordat de ‘Bauernkrieg’ en de overname van de regering zijn aandacht te zeer in beslag namen.⁹⁰ Hausmann richtte zich daarom nog diezelfde zomer weer

85. Wengert, *Lavv*, 50. Op blz. 49 vermeldt hij: ‘He must have asked that Luther also address the problem of instructing the young. To this (...) Luther replied on 2 February 1525 that Justus Jonas and John Agricola had been asked to write a catechism.’ Het was het begin van een vloed van catechismi uit Wittenberg, uitlopend op de beide catechismi van Luther aan het einde van dat decennium, zie blz. 148-152.

86. Jadatz, ‘Kirchenvisitationen’, 70: ‘Luther versprach “den Stein ins Rollen zu bringen” und den Kurfürsten von einer generellen kirchlichen Neuordnung zu überzeugen.’ Zie hierover ook Beyer, ‘Neuordnung’, 99.

87. Jadatz, ‘Kirchenvisitationen’, 70. Cf. Tempel, *Bischofsamt*, 39-40: ‘Da sich die Bischöfe der Reformation nicht anschlossen, ergab sich für die Reformatoren die Notwendigkeit einer Ordnung auf anderer Grundlage. Hier bot sich die Obrigkeit in Gestalt der Landesfürsten an, die von Anfang an tatkräftig bei der Durchführung der Reformatoren (*sic!*) mitgeholfen hatten. Dieser Rückgriff auf die Obrigkeit war in gewisser Weise geschichtlich bedingt. Seit dem Ausgang des Mittelalters hatten die Landesfürsten als Kirchenvögte oder Patrone Befugnisse inne, durch welche sie auch zu Eingriffen in das kirchliche Verfassungsleben in Notfällen berechtigt waren.’

88. Junghans, ‘Freiheit’, 116-117: ‘Luther war zutiefst enttäuscht über die Undankbarkeit gegenüber dem Wort Gottes, denn nachdem die Furcht vor dem päpstlichen Bann genommen sei, hätten die Menschen weder Gottesfurcht noch Zucht, sondern täten, was ihnen gefiele, so daß sie eigentlich gar keine Prediger verdienten. (...) Die evangelische Freiheit war nicht genutzt worden, um ein christlicheres Leben zu führen, sondern hatte zur Interesselosigkeit für Glaubensdinge geführt.’

89. Cf. Bornkamm, *Luther*, 349.

90. Wartenberg, ‘Unterricht’, 402.

tot Luther zelf, met wie hij waarschijnlijk de vorige ‘Weinachten’ al over de problemen gesproken had.⁹¹ Zijn bedoeling met deze visitaties was ‘Erziehung und Belehrung’.⁹² Het ging er immers om ‘die ewige Verderbniss von den Seelen abzuwenden’.⁹³

Toestand van de kerk

Deze noedsituaties hadden Luther er al eerder toe gebracht zich tot keurvorst Frederik de Wijze te richten met het verzoek om visitatie te houden, maar zonder resultaat.⁹⁴ Toen keurvorst Johan hem om nadere invulling van deze grote onderneming vroeg, stelde Luther voor dat twee adellijke personen alle predikanten in het keurvorstendom zouden bezoeken, om de gemeenten te verplichten voor hun predikanten te zorgen, tenminste wanneer de gemeente zulke ‘evangelische’ dienaren hebben wilde en zij niet genoeg inkomen hadden.⁹⁵ Op bevel van de keurvorst schreef Luther direct in een ‘Ordnung’ hoe de situatie in kerk en school verbeterd kon worden. Dit vluchtige ontwerp, dat de basis zou worden voor de ‘evangelischen Kirchenvisitationen’, ontving de keurvorst op 30 november 1525.

Dit was de eerste keer dat Luther zich uitvoerig bezighield met en uitsprak over kerkvisitatie.⁹⁶ Behalve zorgen over financiële noden – vooral van belang voor de burgerlijke overheid – en de daaruit voortvloeiende negatieve gevolgen, telde voor Luther de geestelijke nood mee ‘dass zu alte oder ungebildete Pfarrer das Evangelium nicht richtig verkündigen könnten’.⁹⁷

91. Burkhardt, *Geschichte*, 5.

92. Zie RGG³ 3, 98. Cf. RGG³ 6, 1412. Ook Burkhardt, *Geschichte*, 8: Visiteren is volgens Hausmann ‘ein gar edeles Werk (...), es ist nichts, als Gebrechen wandeln, ermahnen zum sittlichen Leben, trösten und stärken’.

93. Burkhardt, *Geschichte*, 7.

94. Brecht, *Luther*, Bd. 2, 77: ‘Luther beschwore deshalb (omdat de ‘Besoldung des Predigers in Schwierigkeiten kam’, WP) den Kurfürsten in zwei Briefen, die Kastenordnung in Kraft zu setzen. Aber dieser verschob auch in diesem Fall die Entscheidung. In November 1524 monierte Luther bei Spalatin, daß der Prediger Tilemann Schnabel sich deshalb in großer Not befand.’

95. Junghans, ‘Freiheit’, 116: ‘Luther schwiebte also zunächst nur eine Hilfe für schlecht versorgte evangelische Prediger vor, da – wie es ihm schien – die Gemeinden zwar die evangelische Predigt wünschten, ohne jedoch die Prediger angemessen zu versorgen.’

96. Volgens Jadatz, ‘Kirchenvisitationen’, 70.

97. Idem, 70. Zie ook O. Albrecht, ‘Besondere Einleitung in den Kleinen Katechismus’, in WA 30/I, 541: ‘Es waren die durch seine (Luthers, WP) persönlichen Erfahrungen bei der Visitation ihm nahe gebrachten erschreckenden Notstände, die aus der

Op 31 oktober 1525 schreef Luther aan de keurvorst dat het positief was, te zien dat de religieuze eenheid in het keurvorstendom gestalte kreeg en dat de universiteit financieel in staat was gesteld theologen op te leiden, maar dat het ondertussen de hoogste tijd was het financiële aspect van de gemeentelijke preekplaatsen te behartigen en het beheer van alle kerkelijke goederen te onderzoeken en te ordenen.⁹⁸

Op 22 november richtte Luther zich weer tot de keurvorst en ‘dreigde’ de predikanten uit de gemeenten terug te trekken, wan-ner de keurvorst er niet zorg voor zou dragen dat de jeugd christelijk opgevoed en onderwezen werd.⁹⁹ Hierdoor zouden de mensen gaan leven als varkens.¹⁰⁰ Het was zijn plicht om het inkomen van de predikanten te regelen,¹⁰¹ in alle plaatsen scholen te stichten en steden en dorpen te dwingen om die financiële maatregelen te nemen die nodig waren om de prediking en het schoolwezen voortgang te laten hebben.

Het was niet Luthers bedoeling personen met geweld tot geloof te brengen. Hij wist immers maar al te goed dat geloof een gave is van de Heilige Geest. Maar hij wilde in het hele keurvorstendom de opvoeding van de ‘evangelische christen’ mogelijk maken.¹⁰² Door dit schrijven raakte de keurvorst, mede op aandrang van de universiteit van Wittenberg om de visitatie te bespoedigen,¹⁰³ overtuigd van de noodzaak deze voorstellen door te voeren. Daarom gaf hij kanselier Gregor Brück en kamerdienaar Hans von Grä-

Verwahrlosung des Volkes durch die Bischöfe herrührten und durch die Verwilderung des Bauernkrieges verschärft sein mochten. Namentlich auf den Dörfern fand sich die grösste Unwissenheit hinsichtlich der einfachsten Stücke der christlichen Lehre und die grösste Unlust der Leute, etwas zu lernen, daneben eine Unfähigkeit vieler Pfarrer zum Lehren.’

98. Beyer, ‘Neuordnung’, 101.

99. Burkhardt, *Geschichte*, 15.

100. Als ze al niet reeds leken op de gemeenteleden van Zwickau, die hij ‘satten und ungezähmten Schweine’ noemde, zie Brecht, *Luther*, Bd. 2, 424. Zie ook Burkhardt, *Geschichte*, 38: ‘Unglaublich gross war die Röhheit des Volkes in Städten und auf dem Lande, widerwärtig das Verhalten im kirchlichen wie im profanen Leben. (...) Überall gab es eine beträchtliche Zahl derer, denen man (de visitatoren, WP) den Genuss des Sacramentes verbot, da sie die Hauptstücke des Glaubens nicht kannten.’

101. Cf. Brecht, *Luther*, Bd. 2, 254: ‘Tatsächlich gab es Adlige und Bauern, die die Pfarrer für überflüssig hielten, da man ja Bücher habe.’

102. Junghans, ‘Ausbreitung’, 52.

103. Burkhardt, *Geschichte*, 16.

fendorf opdracht een kerk- en schoolvisitatie voor te bereiden.¹⁰⁴ Luther moest daarbij een voorstel doen voor het tijdstip waarop en de plaats waarheen de eerste visitatie ondernomen zou worden.¹⁰⁵

Verloop van de eerste visitatiereizen

De keurvorst werd door de commissie geadviseerd in zijn hele territorium visitaties te laten plaatsvinden. Toen hij vervolgens toch niets ondernam, werden de klachten ernstiger. Veel predikanten hadden geen inkomen en konden dus niet meer in hun levensonderhoud voorzien. Luther schreef in maart 1526 aan Nikolaus von Amsdorf dat veel predikanten zich in hun financiële ellende tot hem wendden om raad. Met een woordspeling op Mattheüs 9:37 ('De oogst is wel groot; maar de arbeiders zijn weinige') schreef hij: 'Es gibt viele Arbeiter, doch die Ernte ist bescheiden.'¹⁰⁶

Op 8 januari 1526 werd Georg Spalatinus samen met Michael von der Straßen door de keurvorst in Amt Borna op visitatiereis gestuurd om vast te stellen of de 'evangelische Lehre' in de gemeenten aangenomen was.¹⁰⁷ Verder moesten zij onderzoeken hoe het met de huwelijken van de geestelijken stond en hoe de financiële zaken waren geregeld.¹⁰⁸

In maart 1526 werd opnieuw een visitatiereis ondernomen, nu door Johann Drach (Draco) en Friedrich Mykonius (Mecum), die de gemeenten in Amt Tenneberg bezochten. Deze visitatiereis duurde drie weken. Op deze reis werd intensiever gevisiteerd dan in Amt Borna: de predikers moesten nu ook een 'proefpreek' houden over een hun opgegeven onderwerp en werden 'geëxami-

104. Jadatz, 'Kirchenvisitationen', 70: 'Alle Gemeinden im Kurfürstentum sollten visitiert werden. Dafür seien vier oder fünf Visitationsbezirke zu bilden, in denen jeweils zwei Adlige oder Beamte die wirtschaftliche Situation der Kirchen und Pfarrer feststellen und über Maßnahmen entscheiden sollten. (...) Neben den wirtschaftlichen Fragen sollen die Visitatoren ein Augenmerk auf die Pfarrer haben.'

105. Idem, 71.

106. Idem, 78, noot 22. Cf. Brecht, *Luther*, Bd. 2, 254.

107. Jadatz, 'Kirchenvisitationen', 71. Hij vervolgt: 'Das Ergebnis war erfreulich, denn mehr als die Hälfte der Geistlichen vertraten die evangelische Lehre.' Volgens Burkhardt 14 van de 23 (*Geschichte*, 10-11). Wat het zedelijke leven betreft: vier voorgangers waren getrouwd, drie leefden losbandig en vijf verklaarden bereid te zijn te trouwen (Junghans, 'Ausbreitung', 52).

108. Burkhardt, *Geschichte*, 11: 'Es blieb nach Befehl des Kurfürsten Aufgabe der Visitatoren, sowohl die Annahme der neuen Lehre, als auch die Verehelichung derer zu überwachen, welche bisher mit verdächtigen Personen Haus gehalten hatten. Ebenso fiel den Visitatoren die Besserung der materiellen Lage der Geistlichkeit zu.'

neerd'.¹⁰⁹ De uitkomst van deze visitatie was heel wat negatiever dan die van januari.¹¹⁰ Als heelmiddel werden de Postillen van Luther voorgeschreven waarop ze hun preken 'fussen sollten'.¹¹¹

In de zomer van 1527 vonden in het Thüringse deel van het Saksische keurvorstendom visitatiereizen plaats, waarin de prediking, de leer en de zielzorg van de predikers en hun handel en wandel onderzocht werden.¹¹² Hans Edler von der Planitz,¹¹³ Hieronymus Schurf, Asmus von Haubitz en Philippus Melanchthon¹¹⁴ kregen van de keurvorst een 'Visitationsinstruktion',¹¹⁵ een aanwijzing hoe zij predikanten, schoolmeesters en kosters moesten visiteren.¹¹⁶ De aandacht ging hierin vooral uit naar de manier waarop met de kerkelijke goederen diende te worden omgegaan.¹¹⁷

-
109. Idem, 12: 'Das Examen erstreckte sich auf die Lehre von der Sünde, den Glauben, das Sacrament und die Freiheit.'
110. Jadatz, 'Kirchenvisitationen', 71. Hij vervolgt: 'Mykonius schlug vor, in jeder größeren Stadt des Kurfürstentums einen Pfarrer einzusetzen, der über die Geistlichen der umliegenden Gemeinden die Aufsicht haben sollte, um kirchliche Missstände zu verhindern. Das spätere Amt des Superintendenten zeichnete sich in diesen Überlegungen bereits ab.'
111. Burkhardt, *Geschichte*, 14: '(...) damit nicht Jedermann auf den Dörfern sein "Gaukelwerk" der Gemeinde vorplaudern könne'.
112. Tempel, *Bischöfamt*, 39. Cf. Beyer, 'Neuordnung', 101.
113. Vertegenwoordiger van het keursaksische hof 'beim Reichsregiment in Nürnberg' (Brecht, *Luther*, Bd. 2, 111) en vanaf 1521 in dienst van de keurvorst (Speelman, *Hoe overleeft de kerk?*, 326, noot 3).
114. Speelman, *idem*, noot 4: Hiëronymus Schurff (1481-1554) kwam in 1502 naar Wittenberg. Hij werd daar hoogleraar en adviseur van de keurvorst en maakte deel uit van het hooggerechtshof. Al vroeg sloot hij zich bij de beweging rond Luther aan en begeleidde hem onder meer naar de rijksdag van Worms in 1521. Luther (WA 26, 198, 1-5) omschrijft deze commissie in de *Vorrrede* als volgt: 'Und solchs den vier personen befohlen, nemlich dem gestrengn Ernvesthen herrn Hansen, Edlen von der Plawnitz, Ritter etc., Dem achtbarn, hochgelarten herrn Hieronymo Schurff, der Rechten Doctorn etc., Dem gestrengn und vhesten Asmus von Haubitz etc. und dem achtbarn Herrn Philippo Melanchthon, Magistro etc.'
115. Wartenberg, 'Unterricht', 403: 'Die eigentliche Rechtsgrundlage für das im ernestinischen Thüringen zügig einsetzende Visitationswerk bildete die am 16. Juni 1527 vom Kurfürsten ausgefertigte Instruktion.' Voor een Nederlandse vertaling van deze instructie, zie Speelman, *Hoe overleeft de kerk?*, 281-296.
116. Jadatz, 'Kirchenvisitationen', 71. 'Die Visitatoren hatten die evangelische Lehre in den Gemeinden durchzusetzen und unfähige Pfarrer abzusetzen. Die Einkünfte der Pfarrer und Schulmeister waren zu regeln, so dass die Stellen ausreichend besetzt werden konnten. Gegebenenfalls schlecht dotierte Pfarrstellen sollten zusammengelegt werden. Gottesdienst und Schulunterricht waren nach einer einheitlichen Ordnung zu halten. In jeder Amtsstadt sollte ein Superintendent ernannt werden, der die Pfarrer in Lehre und Amtsführung kontrolliert und in Ehefragen der Geistlichen Entscheidungen trifft. Schließlich hatten die Visitatoren auch auf sittliches Verhalten und Armenfürsorge in den Gemeinden zu achten sowie die Situation in den Klöstern festzustellen.'
117. Beyer, 'Neuordnung', 103: 'Das Kirchenvermögen ist dann für jeden Ort so zu ordnen,

In september van hetzelfde jaar was Melanchthon weer op visitatiereis, nu samen met Günther von Bünau en Spalatinus, Von der Planitz en Von Haubitz ‘im Altenburger Kreisse’. Ook deze reis viel niet mee. In veel gemeenten werd de prediking van het evangelie lichtvaardig opgenomen, wat tot een ongebonden vrijheid en kerkelijke lauwheid had gevoerd. Zo groeide de overtuiging dat de wet weer krachtiger gepredikt moest worden.¹¹⁸ Tijdens deze kerkvisitatie schreef Melanchthon een (Latijnse) handleiding, compleet met een enquête aangaande de uiterlijke en innerlijke situatie in het kerkelijke en burgerlijke leven.¹¹⁹

Halverwege 1528 was het opnieuw nodig voorbereidingen te treffen tot visitatie, omdat dagelijks uit de gemeenten klachten bij het Saksische hof binnengewamen. De keurvorst benoemde voor elk district (Sachsen, Meissen, Voigtland, Thüringen an der Saale, de rest van Thüringen en Franken) theologen en juristen, opdat men gelijktijdig met visiteren kon beginnen. Melanchthon visiteerde Thüringen, behalve het deel ‘an der Saale’. In de herfst ging men op pad.¹²⁰ Deze visitatiereizen duurden wel tot in 1529. De toestand was nog steeds droevig. Dit gold zowel de gemeenteleden als een groot deel van de geestelijken.¹²¹ Sommigen hadden niet eens een Bijbel, velen waren ongeschikt om te preken. Verder was de financiële toestand nog steeds droevig.¹²²

daß die geistliche Versorgung gesichert werden kann.’

118. Jadatz, ‘Kirchenvisitationen’, 71: ‘Die Visitationsberichte bestätigten, dass das geringe Einkommen der Geistlichen ein Hauptproblem darstellte. (...) Die Probleme zeichneten sich gravierender ab, als zunächst vermutet. (...) Der größte Teil der Pfarrer war nicht im Stande, evangelische Predigten zu halten. Viele predigten in einer Weise von der Sündenvergebung, dass oftmals die Menschen in Verantwortungslosigkeit verfielen.’
119. Wassenaar, *Om te zien*, 31.
120. Jadatz, ‘Kirchenvisitationen’, 72: ‘Die ersten Ergebnisse zeichneten ein verheerendes Bild der kirchlichen Verhältnisse. (...) In zahlreichen Dörfern lag das kirchliche Leben völlig am Boden.’
121. Van ieder een voorbeeld (Jadatz, ‘Kirchenvisitationen’, 72): ‘In Weßnig (Ephorie Belgern) stellten die Visitatoren fest, dass hier “ser ungezogene, böse bauern” wohnten, die seit fünf Jahren nicht mehr das Abendmahl empfangen hätten und ein unzüchtiges Leben führten.’ En: ‘In Elsnig (Ephorie Torgau) konnte der Pfarrer, Johannes Heyne, das Vaterunser nur schleppend beten. Dagegen war er in der Gegend dafür bekannt, gegen Bezahlung böse Geister auszutreiben.’ Jadatz vervolgt: ‘Die Visitatoren untersagten bei Androhung von Gefängnisstrafe solche Geschäfte und entließen Heyne aus dem Pfarramt.’
122. Burkhardt, *Geschichte*, 37: Luther rapporteert: ‘Armuth und Mangel finden wir überall.’

I.4 Luthers visie op kerkvisitatie

Luther en de zijnen voelden in het begin om meer dan één reden niet meteen de noodzaak om visitatie te doen of te laten doen. Zij hadden immers niet de opzet de kerkelijke structuren te verlaten. Zij verwachtten juist van paus en verdere hiërarchie de reformatie van de kerk¹²³, mede door bijbelsgenormeerde kerkvisitatie. Maar in de praktijk bleek alles heel anders te gaan.¹²⁴

Door de nood gedreven

De hervormingsbeweging was nog geen tien jaar onderweg toen overal in Duitsland, en vooral in het keurvorstendom Saksen, opnieuw gevormde gemeenten ontstonden, waarvan een van de kenmerken was dat ze niet meer onder supervisie stonden van wie of wat ook maar. De gemeenten die met de ‘Lutherbeweging’ meegingen, ontvingen immers niet meer, zoals vóór 1517, opzicht en tucht van hun geestelijken. Niet een van de bisschoppen, bij wie in de eerste plaats het opzicht thuishoorde¹²⁵, conformeerde zich aan Luthers geloofsopvatting,¹²⁶ al waren er die sympathiek stonden tegenover zijn verlangen naar reformatie.

‘Om deze reden’, zo schreef Luther in zijn *Vorrhede* die hij op verzoek van de keurvorst aan de *Unterricht* van Melanchthon toe-

123. Cf. Burkhardt, *Geschichte*, 6: ‘Auch er (Hausmann, WP) hatte also an den Institutionen der alten Kirche festzuhalten gesucht und die Thätigkeit der Bischöfe noch für möglich gehalten.’ Zie ook Tempel, *Bischofsamt*, 30: ‘Das Bischofsamt ist von den Reformatoren nicht abgelehnt worden. (...) Aus der Auffassung, daß es nur *ein iure divino* gestiftetes Amt gibt, folgt zwingend, daß auch das Bischofsamt “kein Mehr an geistlicher Vollmacht” in sich trägt als jedes Pfarramt. Für Luther ist grundsätzlich jeder Pfarrer, der sein Amt recht ausübt, ein Bischof seiner Gemeinde.’ Probleem: Wie maakt uit wat ‘recht ausüben’ is? Ook volgens Diem, ‘Kirchenvisitation’, 163, betekent dit niet dat Luther het ‘Besuchamt’ afwees: ‘Die für Luther einzige mögliche, d.h. mit seiner Grundkonzeption von der Bedeutung der Einzelgemeinde konforme Lösung mußte in der Richtung gehen, daß die einzelnen Pfarrer zusammenkommen und einigen unter ihnen ein Aufsichtsamt übertragen.’

124. Cf. Estes, *Peace*, 42-52.

125. Cf. TRE 18, 670-1: ‘Judices ordinarii waren nach geltendem kanonischen Recht in den Diözesen die Bischöfe mit dem *ius reformandi*. (...) Dieses Recht war zugleich Pflicht, die die Evangelischen in dem Sinn deuteten, daß die Bischöfe entsprechend der evangelischen Lehre die Reformation durchzuführen hätten. Versagten sie sich der Reformation, so mußte man eine Notlösung finden.’

126. Cf. Tempel, *Bischofsamt*, 31: ‘Einzig Voraussetzung für die Beibehaltung des Bischofsamts in der Reformationszeit war jedoch, daß die katholischen Bischöfe die evangelische Lehre annehmen sollten. Immer wieder wurde dies von den Reformatoren betont. (...) Der Wunsch der Reformatoren war vergeblich.’

voegde, en omdat alle kerkelijke gezag was weggevallen, heeft hij ‘zich ootmoedig met smeekbede gewend tot de doorluchtigste hooggeboren Vorst en Heer, de Heer Johan, Hertog van Saksen, Aartsmaarschalk van het Romeinse Rijk en Keurvorst, Landgraaf van Düringen, Markgraaf van Meyssen, onze genadigste heer, als de landsvorst en onze onbetwiste wereldlijke overheid, door God verordend’.¹²⁷

Luther erkende wel dat het niet de taak van de wereldlijke overheid was om kerkvisitatie te houden, maar gezien de noodtoestand¹²⁸ wilde de keurvorst toch ‘genadig, door Gods welgevallen’¹²⁹ deze taak op zich nemen.¹³⁰ Bekwame mannen, onder wie Melanchthon, werden daarom uitgezonden en alle gemeenten en predikers werden bezocht. ‘God geve dat het een zalig voorbeeld mag zijn en worden, dat alle andere Duitse vorsten vruchtbbaar zullen navolgen.’¹³¹ De keurvorst nam hierin een voorbeeld aan

-
127. WA 26, 197, 21-25: ‘demütiglich mit bitten angelangt, den durchleuchtigisten hochgeborenen Fürsten und herren, Herren Johans, Herzog zu Sachsen, des Ro. Reichs Ertzmarschalck und Kurfürst, Landgraffen ynn Düringen, Margraffen zu Meyssen, unserrn gnedigsten herren, als den landfürsten und unser gewisse weltliche überkeit, von Gott verordnet.’
128. TRE 21, 521: ‘Ein dringendes Erfordernis für die Durchführung der Reformation war die personelle und finanzielle Konsolidierung der Gemeinden. Sie zu organisieren war nur der Landesherr in der Lage. Deswegen bat Luther den Kurfürsten als “Notbischof”, die Visitation durch Räte und Theologen durchführen zu lassen. Eine Übertragung des Kirchenregiments an den Landesherrn war dabei nicht intendiert.’ Wat betreft de nood, zie WA 30/I, 347, 3-9; nadat Luther heeft geklaagd over het geestelijke verval, zegt hij: ‘O ihr Bisschoffe, was wolt ihr doch Christo imer mehr antworten, das ihr das volck so schendlich habt lassen gehn und ewr amt nicht ein augenblick ihe beweiset. (...) Ach und wehe über ewern hals ewiglich.’
129. WA 26, 197, 29-198, 1: ‘gnediglich, durch Gottes wolgefalen’.
130. Zie ook RGG³ 4, 490, waar H. Bornkamm erop wijst dat Luther in zijn voorrede ‘im Unterschied von der kurfürstlichen Instruktion die Mitwirkung des Landesherrn aus der christlichen Liebespflicht, nicht dem landesherrlichen Recht begründete.’ Wel vond Luther (Burkhardt, *Geschichte*, 15-16) dat de plaatselijke overheid gedwongen moest worden om scholen te stichten: ‘Er sah dies als eine Verpflichtung an, der man sich ebensowenig wie der Unterhaltung von Brücken, Wegen und Stegen entziehen könne.’ Cf. Beyer, ‘Neuordnung’, 102: ‘Da die Bischöfe nicht für die Verkündigung des Evangeliums in Kirche und Schule sorgen, hält Luther in dieser Notsituation die höchste weltliche Obrigkeit – soweit sie christlich ist – für verpflichtet, beide mittels Visitation in einen solchen Zustand zu versetzen, daß sie ihre Aufgaben evangeliumsgemäß erfüllen könnten.’
131. WA 26, 198, 5-199, 2: ‘Gott gebe, das es ein selig exemplel sey und werde, allen andern Deudschen fürsten fruchtbarlich nach zuthun.’ Verder (WA 26, 200, 28-31): ‘Denn ob wol S.K.F.G. (Seine Kur Fürstlichen Gnaden, WP) zu leren und geistlich zu regirn nicht befohlen ist, So sind sie doch schuldig, als weltliche überkeit, darob zu halten, das nicht zwirtracht, rotten und auffrhrur sich unter den unterthanen erheben.’

'Keizer Constantijn, die bisschoppen naar Nicea liet komen, omdat hij de tweedracht die Arius onder de christenen in het keizerrijk had aangericht, niet wilde of mocht verdragen.'¹³²

Het was trouwens niet de eerste keer dat de burgerlijke overheid, van Luther mocht ingrijpen.¹³³ Al in 1522 riep hij de keurvorst op, zijn gezag te laten gelden in Eilenburg waar de stadsraad, na de oproerige manier van preken van Zwilling, aarzelde om een 'evangelische Prediger' te beroepen. Luthers motivatie bij zijn oproep was, dat de vorst een christelijke broeder was en als taak had de wolf tegen te houden en bezorgd te zijn voor het heil van zijn volk.¹³⁴ Zo verdedigde Luther ook in zijn *Vorrhede* zijn verzoek aan de keurvorst¹³⁵: opziener zijn hoort tot de plichten van alle christenen, dus óók bij die van de hoogstgeplaatste christen, de landsvorst.¹³⁶ Tegelijkertijd hoort elke prediker opziener van zijn kudde te zijn, dat is: hij hoort zijn gemeenteleden te bezoeken.¹³⁷

Daarbij kwam nog dat door aan te kloppen bij de wereldlijke overheid, Luther in zekere zin aanknoopte bij een langbestaande praktijk, waar immers de 'Landesherren' nogal eens de opdracht hadden kloostervisitatie te verrichten.¹³⁸ Van de paus ontving

132. WA 26, 200, 31-33: 'Keiser Constantinus die Bischoue gen Nicea foddert, da er nicht leiden wolt noch solt, die zwittracht, so Arrius hatte unter den Christen ym Keiserthum angericht'. Zo schreef ook Hausmann aan de hertog (Burkhardt, *Geschichte*, 7): 'Deshalb fass e. Fürstl. Gnaden ein gut Herz, bitte Gott um Gnade und thue wie ein Kaiser zu Hieronymi Zeiten gethan hat, der hinter des Papsts Wissen viel Bischofe zu einer Synode zusammen gefordert, weil es die *Nothdurft* gebot. Jetzt sieht euer fürstl. Gnaden, dass nichts nöthiger ist, als zu *visitiren*'. De 'magisterial' reformatie hechtte er ook in deze zaak blijkbaar belang aan te staan in de lijn van de kerkvaders. Zie McGrath, *Reformation*, 144: 'The *scriptura sola* principle of the reformers would seem to eliminate any reference to tradition (...) In fact, however, the magisterial reformers had a very positive understanding of tradition.'

133. Cf. Estes, *Peace*, 1, die erop wijst dat Luther al in 1520 aan de keizer appelleerde om een concilie bijeen te roepen.

134. Brecht, *Luther*, Bd. 2, 74. De keurvorst werd hier op dezelfde manier om interventie gevraagd als later toen het 'Landerherrliche Kirchenregiment' moest worden gelegitimeerd.

135. WA 26, 197.

136. Cf. Wartenberg, 'Unterricht', 409, noot 39: 'Für Luther war die Einrichtung des neuen, evangelischen Kirchenwesens nur möglich durch eine ordentliche Beauftragung der Visitatoren durch die Gemeinde (...) Diese Aufgabe wünschte er in der vorliegende Situation als Dienst der christlichen Liebe vom Kurfürsten.'

137. Krause, *Visitation*, 22: 'So ist für ihn (Luther, WP) die Visitation ganz dicht an der Gemeindeebene angesiedelt.'

138. Brecht (*Luther*, Bd. 1, 61) vermeldt over de 'observanten augustinerklöstern' dat zij bij hun reformatiepogingen nog al eens de vorsten of stadsbesturen in de arm namen: 'Hier wird bereits im Spätmittelalter jener sich anbahnende, hochbedeutsame Zusammenhang

een vorst in zo'n geval ‘Visitationsprivilegien’ voor zijn gebied.¹³⁹

Ook sloot deze handelwijze van Luther aan bij het nominalisme van Willem van Occam, scholastiek filosoof (1290-1349), waarin Luther was ‘erzogen’. Volgens deze theorie wordt – in tegenstelling tot de opvatting van Thomas van Aquino – de overheid niet ondergeschikt geacht aan de kerk.¹⁴⁰ Een ander voorbeeld van inmenging van de overheid in kerkelijke aangelegenheden was het optreden van hertog George van Saksen (Albertinische deel) in 1519. Dit betrof zijn aandeel met betrekking tot het doorzetten van het dispuut te Leipzig tussen Luther en Eck.

Dit voorbeeld laat zien hoe in die tijd van opkomende nationale gevoelens de wereldlijke overheden meenden zich, ten dienste van hun onderdanen, te mogen en te moeten bemoeien met kerkelijke problemen.¹⁴¹

Uit Luthers *Vorrhede* blijkt verder dat hem (net als Melanchthon) er veel aan gelegen was kerkvisitatie op de Bijbel te gronden. Dit is een typisch reformatorsch punt: ‘Wat voor een goddelijk en heilzaam werk het is de predikers en christelijke gemeenten door verstandige en geschikte mensen te bezoeken, tonen zowel het Nieuwe als Oude Testament ons genoeg.’¹⁴²

der Reform mit der Politik und den Obrigkeitkeiten erkennbar, ohne den später die Ausbreitung der Reformation nicht denkbar gewesen wäre.’ Vergelijk ook Speelman, *Hoe overleeft de kerk?*, 29-30: ‘Frederik II sloot in 1231 een verdrag met de roomse bisschoppen ten gunste van de landsheren. ... Hiermee nam binnen het christelijke westen de verstrengeling tussen de wereldlijke en kerkelijke overheden toe.’

139. TRE 35, 153.
140. Von Loewenich, *Luther*, 218: ‘Die Notstandstheorie veranlaßt die weltliche Gewalt, Aufgaben der kirchlichen Gewalt zu übernehmen, falls diese versagt.’
141. Zie Brecht, *Luther*, Bd. 1, 287v: ‘Nach Ansicht der Leipziger Theologen sollte die Angelegenheit auf einer Provinzialsynode oder von den päpstlichen Kommissaren verhandelt werden. (...) Bezeichnenderweise war es der Landesherr, der es gegen den zuständigen Bischof durchsetzte, daß an seiner Landesuniversität die Auseinandersetzung über eine bewegende Streitfrage stattfand und nicht kirchlichen Gremien oder Institutionen überlassen blieb (...). Was in Leipzig verhandelt wurde, war nicht mehr nur Angelegenheit der Kirche und der Theologen.’
142. WA 26, 195, 4-6: ‘Wie ein Gottlich heilsam werck es sey, die pfarhen und Christlichen gemeinen durch verstendige geschickte leute zu besuchen, zeigen uns gnugsam an beide new und alt testament.’ In het Nieuwe Testament ziet hij de reis van Petrus, Handelingen 9, als visitatie. Ook Christus trok ‘auffs vleyssigt’ rond onder het joodse volk. Zelfs al voor Zijn geboorte deed Hij visitatie, namelijk toen Zijn moeder Elizabet bezocht. Al in het Oude Testament was er volgens Luther sprake van ‘kerkvisitatie’. Hij verwijst naar de tochten van Samuël, zoals hij ook de reis van Elia en Elisa in 1 Koningen 2 als een visitatiereis interpreteert.

De vrijheid van de gemeente

Een andere reden waarom in het begin geen kerkvisitaties werden ondernomen, was dat Luther en de zijnen, vooral de eerste jaren,¹⁴³ meer waarde hechten aan de vrijheid van de plaatselijke gemeenten.¹⁴⁴ Hij hield heel zijn leven er min of meer aan vast dat de eenheid van de kerk en de inrichting van de eredienst zich vrij dienden te ontwikkelen.

Staan visitatie en opzicht niet op gespannen voet met het algemeen priesterschap van de gelovigen?¹⁴⁵ In 1523 benadrukte Luther immers in ‘Das eyn Christliche versamlung odder gemeyne recht und macht habe, alle lere tzu urteylen und lerer tzu beruffen,

-
- 143. Later, toen zijn opvattingen in Saksen min of meer een bevoordeerde positie innamen en de keurvorst op zijn hand bleek te zijn, keerde hij op zijn schreden terug, zie Brecht, *Luther*, Bd. 2, 429: ‘Im Bemühen um die Absicherung der Amtsträger gegen die Sektierer fiel Luther weit hinter seine früheren Einsichten von der Mündigkeit der Gemeinde zurück.’
 - 144. Zie Jadatz, ‘Kirchenvisitationen’, 70: ‘Im Gottesdienst sollte nichts durch Gewalt oder Bevormundung, sondern wegen der Glaubensschwachen alles nur mit Vorsicht und Ehrfurcht erneuert werden.’ En: ‘Es lag dem Reformator fern, durch Visitatoren die Kirchlichen Dingen neu zu ordnen.’ Cf. Diem, ‘Kirchenvisitation’, 164: ‘Es sollte nicht mit Gewalt vorgegangen, sondern nur dort sollten evangelische Prediger eingesetzt werden, wo die Gemeinde – oder wenigstens ein Teil derselben – das wünschte.’ Zie ook idem, 162-163: ‘Nach dem Bruch mit den Kanonischen Recht und mit der Hierarchie als einer iure divino geltenden Ordnung tritt für Luther an die Stelle des Priesteramtes als Vermittler des göttlichen Handelns und als Garant für dessen Kontinuität, die um das Wort der Verkündigung versammelte Gemeinde.’ Cf. Burkhardt, *Geschichte*, 3: ‘Ganz allmählich brach sich die Idee der Kirchenvisitation Bahn. Sie erwuchs zunächst in geistlichen Kreisen, und je inniger sich jene beim allmählichen Erstarken der politischen Macht an diese anlehnte, trat ein, was Luther vermieden wissen wollte: die Entwicklung der Kirche ging von *Oben* mit Hilfe der politischen Gewalt vor sich.’ Cf. Junghans, ‘Ausbreitung’, 52: ‘Bis zu seinem Lebensende warnt er (Luther, WP) vor zu gesetzlicher Handhabe von Kirchenordnungen.’
 - 145. Een concept dat niet gangbaar is in de Romana, zie Tempel, *Bischofsamt*, 19: ‘In der römisch-katholischen Kirche sind nach göttlicher Anordnung die Kleriker durch ihre Weihe von den Laien unterschieden und zur Leitung der Gläubigen, zur Verrichtung des Gottesdienstes sowie zur Vollziehung besonderer sakraler Handlungen befähigt. Der Gedanke eines allgemeinen Priestertum der Gläubigen hat hier kein Platz.’ Luther schreef over dat algemeene priesterschap (Hans-Ulrich Delius (Hrsg.), *Studienausgabe*, 77): ‘Hie sihestu yhe klar, wes das recht ist tzu vrteylen die lere, Bischof, Babst gelerte(n) un(d) yderma(n) hat macht zu lere(n), aber die schaff solle(n) vrteyle(n), ob sie Christus stym lere(n) odd(er) der frembde(n) stym.’ Zie ook Diem, ‘Kirchenvisitation’, 162: ‘Die einzelne Gemeinde hat jetzt das Recht und die Pflicht für den weiteren Fortgang der Verkündigung zu sorgen, weil die Verkündigung jeden Gläubigen ermächtigt, als gerechtfertigte Sünder alle Verheißungen und Vollmachten für sich in Anspruch zu nehmen, die Christus seiner Gemeinde gegeben hat. Er (Luther, WP) anerkannt also keine kirchliche Institution mehr, die als eine zentral regierte und durch ihre Ämter und Ordnungen autorisierte Heilsanstalt der einzelnen Gemeinde vorgeordnet wäre, sondern die Kirche tritt als solche in den Einzelgemeinden in Erscheinung.’

eyn und abtzusetzen, Grund und ursach aus der schrifft¹⁴⁶ het recht ('potestas') van elke gemeente om op een Bijbelse manier haar eigen ambtsdragers of predikers aan te stellen en af te zetten.¹⁴⁷ Melanchthon was het hiermee van harte eens.¹⁴⁸ Dit recht grondde Luther onder andere op wat Jezus zegt in Johannes 10:5 en 27.¹⁴⁹ De gemeente constitueert dus zichzelf.¹⁵⁰ Gemeenteleden zijn uit kracht van hun doop gerechtigd te preken en de sacramenten te bedienen.¹⁵¹

Het geschrift 'Das eyn Christliche versamlung' was Luthers antwoord op de situatie in Leisnig.¹⁵² De raad der stad wilde re-

146. WA 11, 408.

147. Burkhardt (*Geschichte*, 13) vermeldt daarentegen dat na afloop van de visitatie in Amt Tenneberg – 'von Mittfasten bis Ostern', 1526 – de visitatoren de vrome keurvorst juist prijzen dat hij 'kein bessern Ding habe fürnehmen können', en dat het zeer wenselijk is 'dass fortan den Amtleuten die Macht genommen werden müsse, die Geistlichen ein- und abzusetzen; sie wünschten, dass diese Befugniss allein der Landesherr ausüben sollte.' Waaraan hij toevoegt: 'Man sieht, wie schon hier auf das Episcopat der weltlichen Macht alles Gewicht gelegt und mehr und mehr von der geistlichen Seite her die Obrigkeit in das Mittel gezogen wurde.'

148. Lieberg, *Amt*, 382: 'Die Beziehung, die Melanchthon zwischen dem christlichen sacerdotium und dem ministerium verbindet, ist allein die, daß die Gemeinde als sacerdotiales Volk Gottes das Recht haben muß, das besondere Amt zu bestellen, Diener ins besondere Amt zu rufen.' Zie ook blz. 380: 'Beide (Luther und Melanchthon, WP) lehren, daß die Amtsträger (...) alle Autorität verlieren, ja vom Amt gesetzt werden können und müssen, wenn sie vom Amtsauftrag weichen und nicht mehr reines Wort und Sakrament bringen. Daß die Gemeinde in solchem Falle Recht und Pflicht hat, sich gegen einen untreuen Amtsträger zu wehren, ihn zu meiden oder womöglich zu entfernen, ist Melanchthons Lehre nicht minder als Luthers.'

149. Zie Hans-Ulrich Delius (Hrsg.), *Studienausgabe*, 75-84 (blz. 76): 'Meyne schaff kennen meyne stym. Ite(m) meyne schaff folgen den frembden nicht, sondern fliehen von yhn. Denn sie kennen nicht der frembden stym.'

150. Junghans ('Ausbreitung', 46) schrijft dat Luther (...) zwar von einer Zusammenarbeit von Gemeinde und Bischof im Normalfall ausgeht, aber zugleich der Gemeinde ein hohes Maß an Selbstverwaltung zuerkennt und sie verpflichtet, dem geistlichen Notstand auch ohne oder selbst gegen den Bischof abzuhelfen, wenn dieser die Predigt des Evangeliums nicht fördert.' Cf. TRE 21, 521: 'Die auch vom ihm gewollte kirchliche Neuordnung (...) versuchte Luther von 1522 an zunächst von den Gemeinden aus zu verwirklichen. Ihnen sprach er das Recht zu, Pfarrer und Prediger zu wählen und das kirchliche Vermögen zu verwalten. Hinsichtlich neuer Gottesdienstordnungen hielt sich Luther zunächst bewußt zurück.' Bornkamm (*Luther*, 118-119) wijst erop dat 'das Normale wäre, daß "rechtschaffene Bischöfe" Prediger einsetzen, welche die Gemeinde zuvor gewählt oder bestätigt hat.' Brecht (*Luther*, Bd. 2, 74) merkt op: 'Normalerweise sollte die Einsetzung evangelischer Prediger und Pfarrer nach Luthers Vorstellungen durch die Wahl der Gemeinden erfolgen.'

151. Brecht, *Luther*, Bd. 2, 79: 'Die Aufgaben des Priesters, d.h. aller Getauften, bestehen im Lehren und Verkündern, Taufen, Weißen (Vollzug der Eucharistie), Binden und Lösen, Fürbitten, Opfern und im Urteilen über Lehre und Geister.' Zie ook Bornkamm, *Luther*, 119-121.

152. Zie hiervoor Bornkamm, *Luther*, 115-119.

formatorische predikanten beroepen, maar de abt van het klooster Buch, bij wie het patronaatsrecht berustte, verzette zich ertegen.¹⁵³ Adel, burgers en boerenstand¹⁵⁴ wilden hun gemeente volgens de reformatorische leer inrichten, maar daar was de raad niet zo van gediend,¹⁵⁵ daarom beraadden ze zich op deze kwestie met Luther, die hen in september 1522 bezocht. Ze reformeerden de mis en voerden de dagelijkse kerkdienst in. In januari 1523 werd hem gevraagd daarover iets op schrift te stellen.

In datzelfde voorjaar schreef Luther ter verdediging van deze handelwijze het boek *Von ordenung gottis diensts ynn der gemeyne*.¹⁵⁶ Later dat jaar, in november, verscheen over hetzelfde onderwerp, maar nu aan de ‘Böhmen’ gericht, zijn *De instituendis ministris Ecclesiae*.¹⁵⁷ Hierin maakt hij onderscheid tussen de priester (de christen) en de ambtsdrager: de priester kan en mag de ambtsdrager aanstellen (dus is er geen priesterwijding door Italiaanse priesters meer nodig).

Hij wilde niets weten van een concilie. Zo reageerde hij in november 1524 afwijzend op Hausmanns voorstel om een Luthers concilie bijeen te roepen.¹⁵⁸ Luthers visie op het onzichtbare wezen

153. Zoals in Altenburg het klooster Berg zich verzette tegen de door gemeente en stadsraad gewenste ‘evangelische’ predikant, zie Bornkamm, *Luther*, 114-115.

154. Over de maatschappelijke verhoudingen tussen deze drie standen, zie Blaschke, ‘Wirtschaft’, 24-28, die concludeert: ‘Als Luther mit seiner Lehre an die Öffentlichkeit tritt, findet er bereitwillige Hörer und Anhänger bei den bedrängten Bauern, bei den städtischen Unterschichten, den Tuchknappen und Bergleuten, vor allem aber insgesamt bei den Bürgern der Städte, die in besonders starkem Maße zu den Trägern der frühen Reformation werden. Die Reformation wird zum “städtischen Ereignis”’.

155. Junghans, ‘Ausbreitung’, 54.

156. Junghans, ‘Ausbreitung’, 46; cf. Wassenaar, *Om te zien*, 28-29.

157. Bornkamm, *Luther*, 119.

158. Burkhardt, *Geschichte*, 5: ‘Wenn eine Kirche der andern nicht folgen will aus *freier Wahl* in äusserlichen Satzungen (...), was ist dann von Nöthen, dass man sie soll durch Decrete der *Concilien* dahin treiben, die doch bald “zu *Gesetzen und Stricken der Seelen*” gerathen werden.’ Door omstandigheden gedwongen moest Luther na enige jaren ‘seine Idee von der *unsichtbaren Kirche*’ bijstellen. Vanaf toen was er voor de gemeente minder mogelijkheid voor een vrije, zelfstandige ontwikkeling (blz. 24). Alleen ‘kann man sich des Eindrucks nicht entwöhren (...) daß bei diesen katastrophalen Verhältnissen etwas anders weder angebracht noch möglich war’ (Diem, ‘Kirchenvisitation’, 164). Zie ook Tempel, *Bischofsamt*, 24: ‘Mit der Feststellung, daß die ecclesia universalis nach menschlichem, nicht nach göttlichem Recht lebe, hatte sich Luther in stärksten Gegensatz zur römisch-katholischen Kirche gesetzt. Gleichzeitig wurde dadurch auf lutherischer Seite die Möglichkeit zu den verschiedenartigsten Organisationsformen eröffnet. (...) Für die “Einheit der Kirche” im Sinne des Glaubensbekenntnisses ist die Gleichheit der Kirchenordnungen nicht wesentlich. Aber es bestehen doch gewisse Richtlinien, die man bei der Ordnung der Kirche beachten muß. Diese menschlichen

van de kerk stimuleerde niet dat hij de zichtbare organisatie van de kerk zelf ter hand nam.¹⁵⁹

Luther keurde dan ook het ontwerp van een kerkorde, met een ‘komplizierte synodale Leitung der Kirche mit Beteiligung des Landesherrn’ af, dat landgraaf Philipp von Hessen in oktober 1526 voorlegde aan de vergadering van ‘Landstände’, waarbij ook de abten en predikers waren uitgenodigd.¹⁶⁰

Pas in de herfst van 1525, bijna vier jaren nadat Karlstadt c.s. het wilden forceren, ging Luther ertoe over de erediensten in Wittenberg ingrijpend te reformeren. In 1526 beschreef hij dit in *Deutsche Messe und Ordnung Gottesdienstes*. In overeenstemming met zijn visie op de vrijheid van de plaatselijke gemeente, gaf hij hiermee wel richtlijnen, maar geen organisatorisch raamwerk en nog veel minder regels.¹⁶¹ Die zouden onder de gegeven omstan-

Ordnungen müssen nämlich dem Auftrage der geistlichen Kirche entsprechen. Es geht darum, die Wege zu bauen, auf denen Wort und Sakrament der Gemeinde recht dargebracht werden. Es geht aber auch darum, diese Ordnungen so aufzustellen, daß (...) das freie Walten des Wortes Gottes dadurch nicht irgendwie verkürzt wird.’ Zie ook Diem, 162: ‘Der Gedanke einer allgemeinen, zentral geleiteten Kirchenvisitation ging zwar ursprünglich nicht von Luther aus, der einmal im Zusammenhang mit der Uniformierung der kirchlichen Ordnung eine Wiederkehr des päpstlichen Dekretalienwesens fürchtete und zum andern sich vor der Inanspruchnahme der weltlichen Obrigkeit in dieser Sache scheute.’ Hij had immers deze decretalen en het *corpus iuri's canonici* (kerkelijk wetboek) op 10 december 1520 verbrand.

159. Wassenaar, *Om te zien*, 30 citeert in dit verband W. van ’t Spijker, ‘De opvattingen van de Reformatoren’, in W. van ’t Spijker en L.C. van Drimmelen (red.), *Inleiding tot de studie van het kerkrecht*, Kampen z.j., 89: ‘Luther meinte voldoende garanties zu haben, daß (namelijk) die freie Predigt von der Befreiung der Gnade, WP) der Fall war, alsoben hij an die Landesvorsteher eine bishoppelike Tätigkeit übertrug, vielleicht in der stelligen Überzeugung, daß die „geheile Struktur“ der Kirche Christi ein innerlicher Zaak ist, vor Gott, unzichtbar.’
160. Brecht, *Luther*, Bd. 2, 254: ‘Seiner Meinung nach war die Zeit noch nicht reif für eine ausgeführte Kirchenverfassung. Die Strukturen sollten organisch wachsen und danach erst fixiert werden.’ Achter dit voorstel van Philipp von Hessen zat de Zuid-Franse Franz Lambert. Het ontwerp (zo Bornkamm, *Luther*, 254) ‘trug neben reformatorisch-biblischen zugleich mittelalterlich-gesetzliche Züge. Nur war es kein hierarchischer, sondern ein auf der Gemeinde und den Pfarrern begründeter Legalismus mit strenger Kirchenzucht und Beseitigung der Bilder. (...) Luther, den der Landgraf um seine Meinung fragte, riet dringend davon ab, „so eine Haufen von Gesetzen mit so mächtigen Worten“ einzuführen. Es sei besser, zuerst die Pfarreien und Schulen mit guten Leuten zu besetzen und Stück um Stück zu regeln. (...) Philipp wurde von Luthers Bedenken überzeugt. Er führte die Reformation nicht ein, sondern folgte dem bedachtamen sächsischen Vorbild.’
161. Burkhardt, *Geschichte*, 10, merkt op: ‘Wie es uns scheinen will, war es an Luther gerade nicht die stärkste Seite, praktische, auf die äußere Organisation zielsehende Vorschläge im entscheidenden Moment zu machen, in der Lösung solcher Aufgaben zeigte er sich weniger stark und umfassend.’ Cf. Brecht, *Luther*, Bd. 1, 344: ‘Die Spontaneität und der

digheden ook moeilijk te realiseren zijn geweest.¹⁶² Maar afgezien daarvan wilde hij veranderingen in de liturgie pas doorvoeren of doorgevoerd hebben, wanneer de gemeente daar innerlijk aan toe was, anders werd immers het geweten bezwaard.¹⁶³

Vier jaar nadat Luther over de vrijheid en de onafhankelijkheid van de plaatselijke gemeente schreef, schreef Melanchthon, met Luthers goedkeuring, dat er opzicht moest zijn. Waren de gemeenten toen niet meer vrij?¹⁶⁴ Jawel, maar na de ‘Bauernkrieg’ gaven de omstandigheden Luther aanleiding om meer nadruk op eenheid dan op vrijheid te leggen.¹⁶⁵ Het was dus geen wonder dat Luther zijn *Vorrhede* mede aan dit spanningsveld wijdde.¹⁶⁶

Geist der Freiheit sollten nicht von neuem gefesselt werden. Aus der Abneigung gegen allzuviel Reglementierung im kirchlichen Leben zögerte er später erstaunlich lange mit der Einführung eigener Kirchenordnungen.’ Zo begint ook Bornkamm (*Luther*, 406) het XVII^{de} hoofdstuk ‘Kirchenlied und neuer Gottesdienst’: “Wir müssen uns hüten, aus der Freiheit ein Gesetz zu machen” – das war Luthers Grundsatz, als er sich zum ersten Male mit der Erneuerung des überlieferten Gottesdienstes beschäftigte.’

162. Junghans, ‘Ausbreitung’, 52.

163. Brecht, *Luther*, Bd. 2, 41.

164. Cf. WA 30/I, 349, 17-19: ‘Denn wie wol man niemand zwingen kan noch sol zum Glauben, so sol man doch den hauffen dahin halten und treiben, das sie wissen, was recht und unrecht ist.’

165. Bornkamm, *Luther*, 416-417: ‘Daß es (het Wittenbergse vrijheidsdenken, WP) auch seine Grenze hatte, wurde Luther bewußt, als ihm Mitte Juni 1525 durch den Laienprediger Melchior Hoffmann von den Streitigkeiten in den rasch entstandenen Livländischen Gemeinden berichtet wurde. Die Sorgen der Straßburger (namelijk ‘Es ist für uns kein geringer Anstoß, zu sehen, daß die Gottlosen daraus Anlaß gewinnen, die Lehre Christi zu verlachen und herunterzureißen, daß wir, obwohl wir nur zwei Feiern von Christus empfangen haben, diese nicht einheitlich begehen’, idem, 415, WP) wurden dadurch nachdrücklich bestätigt. Luther mußte nun die andere Seite seines Freiheitsbegriffs aus der Schrift “Von der Freiheit eines Christenmenschen” (1520) in Erinnerung bringen. Der Titel eines kleinen, zusammen mit Bugenhagen und Hoffmann herausgegebenen Sendschreibens lautete darum: “Eine christliche Vormahnung von äußerlichem Gottsdiente und Eintracht”.

166. Volgens Schmidt (RGG³ 6, 1413) wilde Luther zeker niet terug naar het roomse machtsdenken: ‘Darin (in zijn visitatiegedachten, WP) zeigte sich das zweite ev. Moment: kollegiale Aufsicht statt der bisherigen monarchischen (Bischof oder Archdiakon).’